

TEREZÍNSKÉ

ČÍSLO 5
ROK 1975

LISTY

■ Памятник Терезини ■ Gedenkstätte Theresienstadt ■ Monument Terezín ■ Memorial Terezín ■

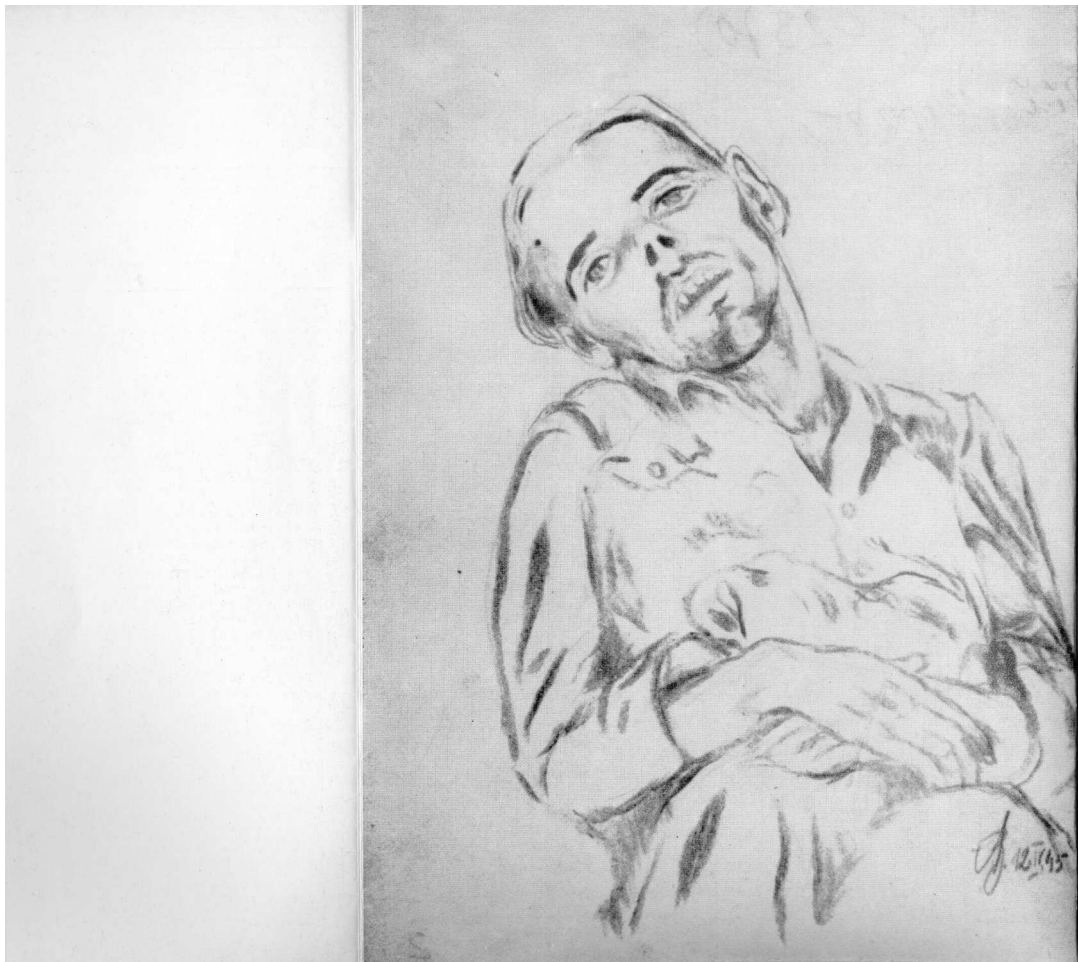
5140

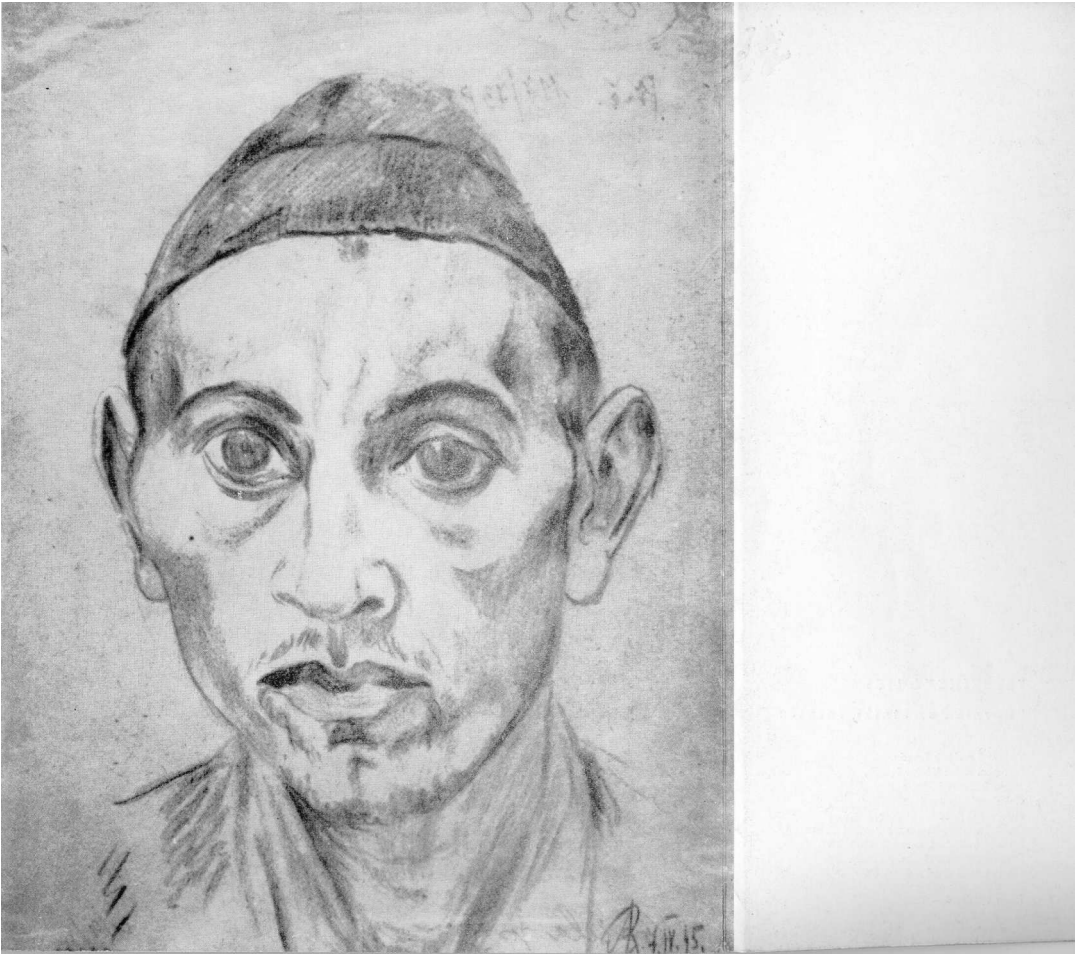
OBSAH

Tajemný pan doktor (Ceněk Klapal)	1
Koncentrační a pracovní tábory pro rasově pernasladosovaných občianov na Slovensku v rokoch 1938-1945 (Ján Kamenc)	12
Terezínské Lázně Ilse Weberové (Ludvík Václavek)	26
Akce „Gitter“ na Malé pevnosti v roce 1939 (Miroslav Kryl)	39
Ze vzpomínek bývalých vězňů a pamětníků odboje (B. Svinger)	42
Resumé	49

Akademycký sochař Alois Bužánek
narozen 6. 9. 1897 ve Slavičíně u Uher. Brodu,
zemel 9. 5. 1945 v Terezíně

Studoval na průmyslové sochařské škole v Ha-
ricích a na Akademii výtvarných umění v atelié-
ru Šturcy a Španiela. Až do svého zatčení žil
v Praze. Od konce roku 1944 byl vězněn na
Malé pevnosti Terezín. Pomáhal při ošetřování
nemocných spoluvězňů MUDr. P. Pankovi na
IV. dvoře a tajně kreslil. Zemel v Terezíně na
následky onemocnění skvrnitým tyfem. Jeho
kresby byly z Malé pevnosti ilegálními cestami
odvezeny a zůstaly zachovány.

TEREZÍNSKÉ LISTY
Sborník Památníku Terezín

Vydává Památník Terezín.
Redakční rada: Václav Novák,
Marie Báčová, Ludmila
Chládková, Jindra Jarošová,
Miroslav Kryl, Marie Trhlinová.
Obálka a grafická úprava Přemysl Straka.
AA 7.01 (text 6,44, ilustrace 0,57), VA 7.18.
Výtisků Severografia, n. p., Most.
Náklad 1000 výtisků. Stran 53.
Tematická skupina 02/43.
Cena výtisku 6,— Kčs.

Geheime Staatspolizei

Staatssicherheitsstelle Prag

S.-Nr. 43/43 g - II G -

Siehe in der Anbahnung entsprechende Geschäftsverteilung und Daten exemplar.

Prag II, den
Breditzer-Gasse 20.
Personal 222

20. April 1943

194 3
23

22 APR 1943
K. H. Frank

an SS-Gruppenführer Staatssekretär K. H. Frank

in P. R. S. S.

Betrifft: Kosten für die Unterbringung von Kindern standrechtlich Verurteilter.

Vorgang: Ohne.

122/4

Infolge der standrechtlichen Aburteilung der Mitschuldigen an dem Attentat auf SS-Obergruppenführer Heydrich, werden während eines Jahres des 1943-44 ca. 60 Kinder von verurteilten Mittern standrechtlich unterzubringen. Der RF-SS hat sich die Entscheidung über den Verbleib dieser Kinder vorbehalten. Die ist durch B.-Bestraf. 1150/42 bereits vor längerer Zeit beantragt worden. Darüberhinaus habe ich eine Mitteilung bei der Innaffierung der erweiterten Sippe des Attentäters Kubizk ebenfalls eine Anzahl Kinder unterbringen lassen. Durch diese Unterbringung - es handelt sich um Kinder von 18-24 Jahren - sind bisher rund 45.000,- an Kosten entstanden. Dieser Betrag wird vom Innenministerium, von der Landesbehörde und von der Stadt Prag in der Höhe von insgesamt RM 35.000,- übernommen. Ich bitte, den Restbetrag von RM 10.000,- aus dem Fond "Belohnung für Verweigerung der Attentäter auf SS-Obergruppenführer "Hendrich" zu übernehmen.

Habei darf ich darauf hinweisen, dass dieser Betrag etwas geringer ist, als die Kosten, die lediglich durch die Unterbringung der Kinder der erweiterten Sippe Kubizk entstanden sind.

Darüberhinaus werden bis zur Entscheidung durch den RF-SS monatlich insgesamt ca. RM 5.500,- an weiteren Unterbringungskosten entstehen, die ebenfalls z.T. durch das Innenministerium und durch die Stadt Prag getragen werden. Hierzu bitte ich, einen monatlichen Betrag von RM 1000,- aus dem obigen Fond beizusteuern. Ich werde die Auszahlung dieser Monatsbeträge erstmalig am 30.6.43 oder bei einer früher eingegangenen Entscheidung des RF-SS erwirken und bitte Sie, nicht lediglich

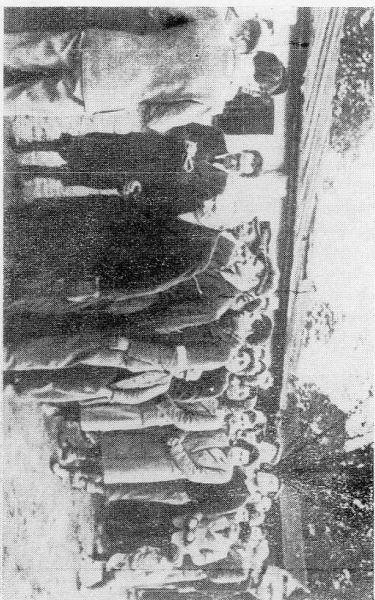
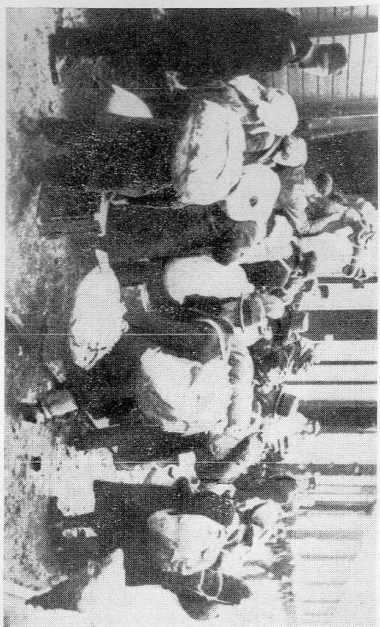
die Zusage
Ich wäre dankbar, wenn mir diese Zusage
baldmöglichst übermittelt würde, damit ich den
Haushaltstitel, zu dem die Beträge zu überweisen
wären, feststellen kann.

K. H. Frank

V dopise K. H. Frankovi vyčísloval dr. Gerke náklady, jež vznikly tím, že se musel „státně-policejně“ postarat o děti popravených v době heydrichiády. (Foto: Čs. vládní komise pro stíhání válečných zločinců.)

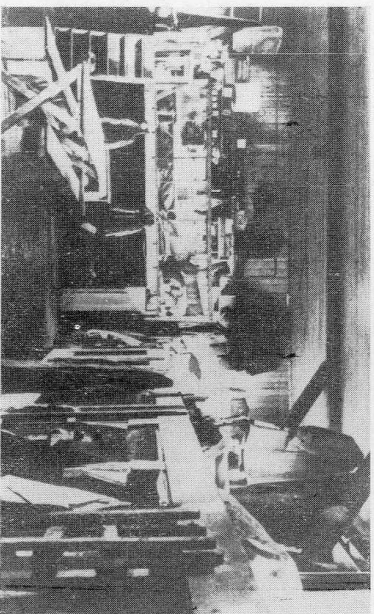
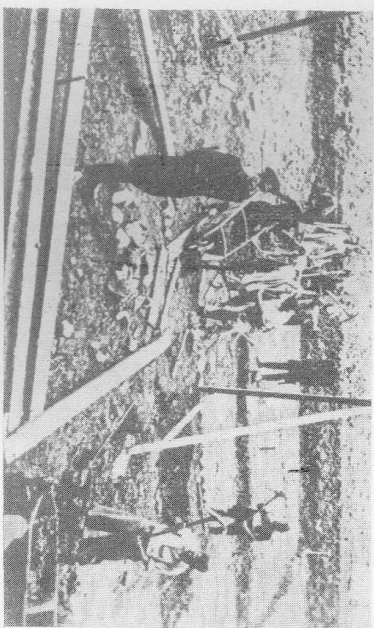

Dr. Ernst Gerke, poslední šéf pražského gestapa. (Foto: Čs. vládní komise pro stíhání válečných zločinců.)

Práce vězňů v koncentračním táboře ve Vyhněti. [Reproduktio:
Otília Gažová.]

Ubljace koncentračného tábora. [Reproduktio: Otília Gažová.]

Č E N Ě K K L A P A L

Tajemný pan doktor

I

Jméno posledního šefa pražského gestapa zůstávalo ve veřejnosti dlouho neznámé. Na žádné veřejné vyhláše se neobjevilo. V žádné úřední zprávě o nacistických parádách se nevyskytlo. Jeho tvář ve spojení s jeho jménem byla známa jen úzkému kruhu zasvěcených. Kdo náhodou viděl v Bubenči nebo u Petschkova paláce vystupovat ze služební limuzíny štíhlého brýlatého muže mezi třicítkou a čtyřicítkou v uniformě podplukovníka SS, nemohl tušit, o koho jde. A přece šlo o muže, na škrtu jehož pera závisely desítky a stovky lidských životů.

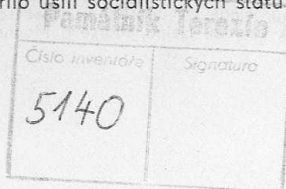
V roce 1945 zmizel. Těžko říci ze scény, protože i do té doby se pohyboval spíše v zákulisí. Držme se divadelní terminologie: opustil své místo režiséra. Teprve po téměř dvaceti letech se jeho jméno objevilo znovu. Kterési západoněmecké noviny uveřejnily zprávičku, že dr. Ernst Gerke, toho času justiciář ústavu choromyslných v Bethelu, je stíhán státním zastupitelstvím v Bielefeldu pro podezření ze zločinů, kterých se měl dopustit jako šéf gestapa ve Vratislavi. Mimochodem se v této zprávě poznamenávalo, že byl také šéfem gestapa v Praze.

Pokud měl dr. Gerke možnost vybrat si po válce pracovní místo, volil nepochybně prozíravě. Kdo by hledal v takovém skromném a bezvýznamném postavení eso nacistické policie.

Pražské gestapo byl pojem. Sedmnáctý listopad 1939, stanné právo po Heydrichově nástupu, heydričiáda, terezínská Malá pevnost, policejní vězňice Pankrác. Tisíce zatčených, ubitých a popravených. Ale pražské gestapo, to nebyla přece jen pouhá anonymní instituce. Byl to souhrn konkrétních policejních úředníků, z nichž každý nesl svou osobní odpovědnost. Každý z nich měl svou tvář, svou charakteristiku, svůj pracovní úsek, své metody. Každý něco konkrétního dělal. Teprve z činnosti těchto jednotlivců lze jako z kamínků sestavit mozaikový obraz toho, čím bylo pražské gestapo. Šéf pražského gestapa nepochybně odpovídal víceméně za vše, co dělali jeho podřízení. Ale odpovídal skutečně za vše? A naopak — odpovídali jeho podřízení za všechno, co dělali — pokud jednali jen na rozkaz svého nadřízeného? Když se zjistilo, že dr. Gerke žije, vyvstala otázka jeho trestní odpovědnosti. Je-li naživu, musí se odpovídat ze svých zločinů. Ale v takovém případě nestačí, že jde o zločiny „notoricky známé“. Je třeba každý jednotlivý skutek prokázat. A nejen prokázat, že se skutečně stal, ale také, jaký byl vnitřní vztah pachatele k němu. Zda se ho dopustil z vlastní vůle. Zda sledoval výsledek, který z jeho činnosti vznikl, nebo zda jeho činnost vedla k výsledku, který pachatel nezamýšlel. Tak to vyžadují všeobecně uznávané zásady trestního práva. Každý pachatel, počínaje nejprostším zlodějíčkem a konče nejbebtálnějším vrahem, má zákonem zaručeno, že se bude proti němu takto postupovat. Platí to tedy i pro dr. Gerka, byť šlo o významného funkcionáře takové zločinecké organizace, jakou bylo gestapo.

Když bylo rozhodnuto o stíhání dr. Gerka, nevěděli jsme o něm téměř nic. Jen tolik, že před příchodem do Prahy byl šéfem gestapa ve Vratislavi. Věděli jsme, že jakékoliv pochybení z naší strany by se mohlo ve svých důsledcích obrátit proti cílům, které sledujeme. Každé nedostatečně prokázané obvinění by mohlo být označeno za komunistickou propagandu. V západním Německu i jinde na světě je dost lidí, kteří o nacistických zločinech nechtějí již nic slyšet. Ti by s radostí uvítali, kdyby se podařilo úsilí socialistických států v tomto směru zdiskreditovat.

1

V takové situaci jsme po dvaceti letech od konce války zahajovali trestní stíhání dr. Gerka. Pak nastala mračenčí, systematická, trpělivá vyšetřovatelská práce, která má pramálo společného s efektními výkony hrdinů krimi-romanů a špionážních příběhů. Naše práce se dokonce lišila i od běžných živých případů. „Stopa“, po které jsme šli, byla již značně vyvětralá.

Museli jsme také brát v úvahu skutečnost, že většina českých vězňů, kteří přišli v nacistických mučírňách o život, nebyla zavražděna přímo pražským gestapem. Zahynuli ve věznicích a koncentračních táborech mimo naše území. Mnoho jich bylo popraveno na základě rozsudků nacistických soudů. Pražské gestapo je ovšem zatkló, vyslýčalo, shromažďovalo materiály o jejich „vině“. Ale přece jen se nám z právníckého hlediska zdálo příliš odvážným tvrzení, že pražské gestapo — respektive přímo jeho šéf — odpovídá v plném rozsahu vždy také za jejich smrt. U některých případů by se to snad dalo prokázat. Když však zatčený zahynul několik měsíců nebo dokonce roků po deportaci do koncentračního tábora, a nikoliv přímou násilnou smrtí, ale nemocí nebo vysílením, museli jsme připustit, že je obtížné prokázat příčinnou souvislost mezi činností gestapa a smrtí oběti. Šlo tedy o to, objevit skupinu skutků, za které by bylo možno činit dr. Gerka přímo odpovědným. Popisovat dlouhé diskuse na toto téma, podrobné a kritické vyhodnocování archívních materiálů a ostatní úkony, které s touto otázkou souvisely, není třeba. Postačí konstatovat, že nakonec jsme takovou skupinu skutků našli. Její název je stručný: **Sonderbehandlung**. Ponechali jsme v našich spisech tento termín v původním znění.^{*)}

„Zvláštní opatření“ původně znamenalo popravu bez soudního rozsudku. Usmrcení člověka nikoliv na podkladě alespoň formálně zákonného soudního rozhodnutí, ale jen policejního administrativního opatření. Jinak řečeno policejní vraždu (na rozdíl od vraždy justiční). Později byl tento pojem běžným užíváním rozšířen na všechny případy odstraňování „nepohodlných“ osob, zejména v koncentračních táborech. Také lidické a ležácké děti, které nebyly „schopny poněmčeni“, byly podrobeny „zvláštnímu opatření“. Pro původní policejní „zvláštní opatření“ byly vydány poměrně podrobné a přesné předpisy. Základním předpisem byl výnos šéfa tzv. bezpečnostní policie a bezpečnostní služby R. Heydricha ze dne 20. září 1939. Dne 26. září 1939 byly k zmíněnému základnímu předpisu vydány ještě zvláštní prováděcí směrnice. Podle nich bylo rozhodování vyhrazeno přímo Himmlerovi. Později, když se značně zvětšilo území ovládané nacisty a protinacistický odboj se stal ve srovnání s počátkem války těžko zvládnutelným problémem, bylo rozhodování o „zvláštním opatření“ svěřeno jednotlivým, tzv. vyšším vedoucím SS a policie, kteří byli osobními pověřenci Himmlera pro jednotlivé územní oblasti. U nás byl takovým funkcionářem Karl Hermann Frank. Můžeme-li věřit nacistickým dokumentům, bylo „Sonderbehandlung“ původně zamýšleno jako mimořádné opatření proti nepřítelům „říše“. Současně jím mělo být dosaženo zstrašujícího účinku na široké vrstvy obyvatelstva. Hlavní jeho účinek měl spočívat v okamžitém provedení poprav a zveřejnění zprávy o ní. Takovým případem „zvláštního opatření“ bylo nepochybně zastřelení devíti studentských předáků dne 17. listopadu 1939. Obvykle není tento případ označován jako „zvláštní opatření“ — snad proto, že o něm rozhodl sám Hitler a alespoň oficiálně o něm nerozhodoval žádný z policejních pohlavářů. Časem se však postup změnil. Nikoliv ve své podstatě. „Zvláštní opatření“ se začalo přísně utajovat a stalo se hlavním prostředkem gestapa k odstraňování nepohodlných osob. Používalo se ho i proti spolupracovníkům nacistického aparátu, kteří příliš mnoho věděli.

Snažili jsme se mechanismus policejního „zvláštního opatření“ rozšířovat, abychom se dopátrali, kteří funkcionáři při něm hráli rozhodující roli. Vycházeli jsme z faktu, že v době, kdy dr. Gerke působil v Praze, náleželo jeho schvalování do pravomoci vyššího vedoucího SS a policie, tedy K. H. Franka. Frank byl však politickým funkcionářem příliš vysoké úrovně. Bylo vyloučeno, aby jeho činnost spočívala v něčem jiném, než ve schvalování ná-

^{*)} Toto slovo je stejného nebo podobného původu, jako jiné nacistické jazykové novotvary — například Endlösung, eindeutschungsfähig, Rassenschande, Schutzhaft, Sühnemassnahmen —, kterými nacisté zaneřádili jazyk Goetha, Heina, Marxe a Manna. Doslovný překlad „zvláštní zacházení“ nevystihuje skutečný obsah.

vrhů. Nemohl být ani objektivně informován o všech detailech policejní práce. Iniciativa v konkrétních případech nemohla vycházet jen od něho. Někdo mu musel předložit návrhy, koho je třeba v zájmu „říše“ poslat na smrt. Frank ovšem také mohl někdy projevit iniciativu sám. Takové případy však byly jen výjimkou. Mimochodem jsme jednu takovou výjimku skutečně zjistili. Na základě této úvahy vznikly další otázky: Odkud přicházely návrhy na „zvláštní opatření“? Kdo je podával? Na základě jakých kritérií? Bylo třeba připustit, že s návrhem mohl přijít úředník gestapa, který daný případ přímo zpracovával. Nepochybně dostal obecné směrnice, které případy, respektive osoby nebo kategorie osob přicházejí pro „zvláštní opatření“ v úvahu. Bylo však vyloučeno, aby podřízený úředník gestapa korespondoval přímo s tak vysokým funkcionářem, jako byl vyšší vedoucí SS a policie, osobní pověřenec Himmlera. Návrh musel tedy projít nepochybně služební cestou. Poslední instancí na gestapu byl podle všeho příslušný šéf Stapoleitstelle^{*)}, v našem případě tedy dr. Gerke. K Frankovi se mohl návrh dostat jen tehdy, jestliže jej dr. Gerke schválil nebo předložil vlastním jménem. Dr. Gerke nebyl tak zcela závislý na návrzích svých podřízených. Mohl v některých případech navrhnout „zvláštní opatření“ z vlastní iniciativy, na základě vlastních znalostí konkrétní věci. Je těžké přesně rekonstruovat, jak se tyto naše pracovní hypotézy rodily a jak byly ověřovány v průběhu vyšetřování. Lze říci jen tolik: Měli jsme sice určitou koncepci, ale podrobnější pracovní hypotézy (správněji řečeno vyšetřovací verze) bylo možno vypracovat teprve na základě určitých poznatků z archívů a svědeckých výpovědí. Pro dokreslení bych chtěl jen podotknout, že vyšetřovatelé, kteří na případu dr. Gerka pracovali, museli mít nejen znalosti odborně kriminalistické, ale také odborně historické.

Při vyšetřování trestné činnosti dr. Gerka jsme získávali poznatky i z pramenů, nacházejících se mimo naše území. Dr. Gerke působil i jinde a osudy archívů a dokumentů byly za druhé světové války i po ní nevyzpytatelné. Bylo tedy možné, že by se materiály o něm mohly někde objevit. „Někde“ pro nás znamenalo v jiných socialistických státech, protože dr. Gerke působil před příchodem do Prahy na dnešním území Německé demokratické republiky a Polska. Naše předpoklady v tomto směru byly správné, i když se naše naděje neplnily v plném rozsahu.

Nejprve jsme se obrátili s žádostí o pomoc do Polska. Polští soudruzi z Hlavní komise pro vyšetřování hitlerovských zločinů sice projevili značnou snahu nám pomoci, ale objektivně zůstala bez výsledků. Z doby působení dr. Gerka ve Vratislavi se nepodařilo objevit žádné závažnější dokumenty. Úspěšnější byla naše žádost, adresovaná do Německé demokratické republiky. Ani zde se však nedalo hovořit o úplném splnění našeho očekávání. V Německé demokratické republice se našel jeho osobní spis včetně fotografie. O skutcích dr. Gerka jsme se z osobního spisu nedověděli ani o písmeno více, než jsme znali už předtím. Zato nám přinesl mnoho nových poznatků o jeho osobě, protože obsahoval celý jeho životopis až do roku 1942, tedy přibližně do doby, kdy byl přeložen do Prahy. Pak už spis doplňován nebyl. Němečtí soudruzi nám tím velmi pomohli. Snad to může překvapovat ve srovnání s konstatováním, že o skutcích dr. Gerka jsme se nedověděli nic nového. Ale často jsou poznatky o osobě pachatele téměř stejně tak důležité jako poznatky o jeho činech. V případě dr. Gerka se dalo na základě zkušeností z jiných procesů proti nacistickým zločincům odůvodněně soudit, že se bude hájit tím, že pouze plnil rozkazy nadřízených. V jeho osobním spise se však vyskytovala celá řada skutečností, které opodstatněnost této obhajoby značně zpochybňovaly. Bylo zde mnoho údajů, které nám pomohly vytvořit si určitou představu o osobě a charakteru dr. Gerka.

Z osobního spisu jsme především zjistili řadu dat. Spolu s tím, co jsme znali již dříve, to umožnilo rekonstruovat jeho životopis až do května 1945. Jsou to data nikoliv nezajímavá. Dr. Gerke se narodil ve Štětíně 6. května 1909. (Když přišel do Prahy, bylo mu něco přes třiatřicet let. Funkce, kterou zastával, byla na jeho věk velmi vysoká.) Jeho otec byl vyšším státním úředníkem pruské vnitřní správy. Dosáhl hodnosti vládního rady. (Z osobního

^{*)} Celý název zněl „Staatspolizeileitstelle“, řídicí úřadovna gestapa (v tzv. protektorátě byly dvě, v Praze a Brně).

spisu jeho syna není zřejmé, v jakém věku. Syn však dosáhl stejné hodnosti v devětatdacetiletých.) Budoucí dr. Gerke absolvoval v roce 1927 gymnasium v Kielu a téhož roku vstoupil na právnickou fakultu kielské university a v roce 1933 dosáhl titulu doktora práv. (Svou doktorskou práci napsal na téma z občanského práva. V jeho odborném zaměření ještě nic nenaznačuje budoucí policejní kariéru.) V roce 1934 byl dr. Gerke jmenován soudním asesorem. Nerozhodl se však pro kariéru soudce, ale zřejmě podle rodinné tradice pro životní dráhu právníka ve všeobecné státní správě. Ještě v roce 1934 nastupuje službu na zkoušku u úřadu zemského rady v Beckumu (tento úřad odpovídá našemu prvorepublikánskému okresnímu hejtmanství). Zřejmě se osvědčil. Ještě před uplynutím zkušební doby — již v roce 1935 — dostává „definitivu“. Je jmenován vládním asesorem a přeložen k úřadu vládního presidenta v Hildesheimu (funkci vládního presidenta lze přirovnat k prvorepublikánskému zemskému presidentovi). Rok 1935 je současně počátkem policejní kariéry dr. Gerka. Je totiž převeden z všeobecné státní správy do vnitřní správy a jmenován vedoucím úřadovny gestapa v Hildesheimu. Gestapo byla nová instituce, která se v nacistickém Německu v té době teprve tvořila z politických policií jednotlivých zemí, především z pruské, vybudované ihned po „převzetí moci“ Göringem, a z bavorské, kterou zřídil Himmler (a v níž pracoval také Heydrich). Dr. Gerkovi je dvacet šest let. Žádnou speciální přípravu nemá. Policejní práci nezná. A přesto je jmenován vedoucím úřadovny gestapa. Dá se těžko odhadnout, jaký význam úřadovna v Hildesheimu měla. Docela bezvýznamná a podřadná však asi nebyla, a ostatně dr. Gerke tam nešéfoval dlouho. Již v březnu 1936 je přeložen do Elbingu. I když šlo o zdánlivě stejné služební místo a stejnou funkci — byl opět šéfem úřadovny (Stapostelle), a nikoliv řídicí úřadovny (Stapoleitstelle), bylo to faktické povýšení. Úřadovna v Elbingu byla určitě exponovanější (ležela blízko tehdejších polských hranic) a měla mnohem více pracovníků. Měříme-li postavení šéfa podle počtu podřízených, dr. Gerke během několika měsíců na žebříčku kariéry postoupil, i když neměl žádnou speciální přípravu pro tuto funkci. Osobní spis, hlavně jeho vlastní životopisy, údaje v dotaznících a v žádosti o převzetí do pruské vnitřní správy ukazují, že tu přece jen bylo něco, co by se dalo nazvat speciální přípravou pro vedoucí funkci v politické policii. Dr. Gerke podle vlastního vyjádření již od roku 1930 (tedy jakmile nabyl podle tehdejších předpisů plnoletosti) vystupoval na veřejnosti aktivně jako „nacionální socialista“. Psal politické články do novin (jsou zaměřeny tak antisemitsky, že u vysokoškolsky vzdělaného člověka tato vulgární forma antisemitismu překvapuje). Dokonce hájil „kamarády z SA a SS“ před soudy. To bylo v případech, kdy politické gangsterství nacistů překročilo meze, které byla výmarská republika ochotna tolerovat. Když dr. Gerke v dubnu r. 1932 vstoupil do NSDAP, měla jeho stranická legitimace číslo 1 048 844. Od ledna 1933 je dr. Gerke aktivním funkcionářem nacistického právníckého svazu. V červnu 1933 vstupuje do SA. To jsou všechno okolnosti, které mohou odůvodnit závěr, že dr. Gerke měl dostatečné předpoklady, aby dělal v nacistickém Německu kariéru. Nebyla to kariéra závatná, ale také nikoliv bezvýznamná. Avšak dr. Gerke neděkuje za svou kariéru jen okolnostem, které by bylo možno nazvat pejorativně „partajní protekcí“. Jiní „staří bojovníci“ měli možná ještě větší zásluhy, ale zůstali na podřízených místech. Dr. Gerke má vedle „partajní protekce“ ještě potřebné osobní předpoklady. Je mladý a inteligentní a má schopnosti pro řídicí práci. Velmi rychle se v policejní práci zabíhá. Zřejmě má také úspěchy. V březnu 1938 je jmenován vládním radou (není to tak vysoká hodnost, jako byl titul vládního rady ve starém Rakousku a v první republice) a v říjnu téhož roku se stává šéfem gestapa v Chemnitz v Sasku (dnešní Karl-Marx-Stadt). To je již příslušníkem SS v důstojnické hodnosti. Ohledně jeho vstupu do SS se nám nepodařilo zjistit bližší podrobnosti. Můžeme jen s plnou jistotou tvrdit, že se členem SS stal nejpozději v lednu 1938. Koncem tohoto měsíce již dostal první důstojnickou hodnost. Jeho legitimace člena SS měla číslo 280 247. Neobjasněná zůstává otázka, zda jeho vstup do SS byl výsledkem jeho iniciativy či Himmlerova opatření, které bylo v odborné literatuře charakterizováno jako „amalgam“ (splynutí) SS a policie. Ačkoliv důkazy chybějí, zdá se být pravděpodobnějším „amalgam“. Dr. Gerke přes své nacistické přesvědčení neměl — alespoň podle našich kusých poznatků — žádné bližší vztahy k hierarchii SS. Byl především po-

licejním úředníkem, ovšem úředníkem nacistické politické policie. Jeho „odborně policejní“ zaměření podle všech známek převažovalo.

Na novém působišti zůstává dr. Gerke přibližně rok. V listopadu 1939 je přeložen do Vratislavi, a to nikoliv již jako šéf úřadovny gestapa, ale **řídící** úřadovny. To znamená, že mu byla přidělena nikoliv jen jedna, ale všechny úřadovny v určité oblasti, kterou je tehdejší Slezsko. Doba příchodu dr. Gerka do Vratislavi následovala bezprostředně po zářijové porážce Polska. Ve Slezsku žila početná polská menšina a v programu nacistů byla její likvidace: vystěhováním, poněmčením — i jinak. Do kategorie „jinak“ patřila i činnost gestapa. Je sice podezření, že dr. Gerke se ve své funkci podílel na přípravě politických procesů proti funkcionářům organizací polské menšiny v Německu, ale přesvědčivé důkazy o tom se nepodařilo opatřit. Polští soudruzi po nich pátrali bezvysledně. Jediným výsledkem jejich práce byl svazek zpráv o činnosti vratislavského gestapa, nesoucích podpis dr. Gerka. Byly to zprávy stejného charakteru, jaké podepisoval později v Praze. Dokazovaly jednu skutečnost: že mezi protivníky nacismu se nerozlišovalo podle národnosti. To bylo v letech 1939 až 1942, kdy nacisté „vítězili na všech frontách pro Evropu“. V době, kdy podepisoval dr. Gerke první návrhy na „zvláštní opatření“ ve svém novém působišti v Praze, uplynul již rok od počátku stalingradské bitvy, nacistické Německo se těžko vzpamatovávalo z následků porážky u Kurska a fašistická Itálie stála před kapitulací.

V únoru 1942 je dr. Gerke povýšen na vrchního vládního radu. V září 1942 odchází na své poslední působiště — do Prahy. (Zde se mu dostane dalšího povýšení — tentokráte do hodnosti SS — Obersturmbannführer.) Nejprve působí několik týdnů jako zástupce dosavadního velitele pražského gestapa dr. Geschka. To je ale jen formalita. Již při svém příchodu do Prahy byl právě on designován na funkci šéfa, kterým se stal nejpozději 15. října 1942. Nezabývali jsme se blíže otázkou, co vedlo ke jmenování dr. Gerka na tuto funkci. Neměli jsme pro její zkoumání dost podkladů a z hlediska trestní odpovědnosti nebyla rozhodující. Ale z poznatků, které jsou k dispozici, lze udělat závěr, že nešlo o opatření náhodné.*)

Praha se stává působištěm dr. Gerka téměř na tři roky a rozhodně znamená vrchol jeho služební kariéry. Ale kdyby se nacistické Německo v květnu 1945 nezhroutilo, byla by Praha pro něho určitě jen dalším stupněm na cestě k vyšším funkcím. V prosinci 1944 se totiž v důsledku organizačních změn v bezpečnostním aparátu pravomoc dr. Gerka rozšířila. Stal se „komandérem bezpečnostní policie“ („Kommander der Sicherheitspolizei“) v Čechách.**) Nacistická „Sicherheitspolizei“ (bezpečnostní policie) po provedených změnách organizačně zahrnovala nejen gestapo (politickou policii), ale i kriminální policii. Jmenováním do nově zřízené funkce stal se dr. Gerke i šéfem německé kriminální policie v tehdejších Čechách. Nebyla to okolnost bezvýznamná. Německá kriminální policie se v tzv. protektorátě neza-

*) Ve stejnou dobu odchází z funkce totiž nejen šéf gestapa dr. Geschke, ale i jeho nadřízený, velitel bezpečnostní policie a bezpečnostní služby (SD) Horst Böhme (Heydrichův osobní přítel a chránělec, který projevils osobní aktivitu v teroristických akcích po atentátu na R. Heydricha). Na jeho místo jako velitel bezpečnostní policie a SD přichází dr. Erwin Weinmann, doktor medicíny a ještě k tomu gynekolog, což je u nacistického policejního funkcionáře dosti paradoxní. (Weinmann ale měl zkušenosti z Ukrajiny, kde velel „zvláštnímu komandu“ v Charkově.) „Bezpečnostní službu“ nebude řídit přímo, ale prostřednictvím nového šéfa její vedoucí úřadovny („SD-Leitabschnitt“) Waltera Jacobiho. A v osobě Jacobiho lze snad najít do určité míry klíč k objasnění důvodů, které vedly ke jmenování dr. Gerka. Jacobiho označují někteří historici jako „SS-technokrata“. Jinak řečeno jako člověka, který uskutečňoval nacistickou politiku nikoliv jako politický, ideologický fanatik, ale jako chladný, rozumový počtář. Domnívám se, že i dr. Gerke byl osobou podobného typu. Poznátky o něm tomu nasvědčují. Ovšem to nevysvětluje, proč se on a Jacobí dostali na vedoucí funkce nacistického policejního a zpravodajského aparátu v okupovaném Československu. Objasněním této otázky se snad budou ještě zabývat historici, protože jde o součást širšího problémového komplexu, o problém celkové politiky nacistů vůči českému národu.

**) Pro označení nové Gerkovy funkce jsme nenašli jiný vhodný výraz. Šlo nám o to, abychom vystihli — jak vyplývá z dalšího výkladu — rozdíl mezi postavením „velitele bezpečnostní policie“ („Befehlshaber der Sicherheitspolizei“) a zmíněnou funkcí „komandéra“, „Velitelem“ pro celý protektorát byl i nadále Weinmann a bylo to nadřízené postavení s vyšší pravomocí. Gerkova pravomoc „komandéra“ se vztahovala na oblast Čech.

bývala jen obecnou kriminalitou, ale především „nepolitickými“ formami odporu proti nacistickému režimu, útoky z práce, černým obchodem, úplatkářstvím nacistických úředníků a podobně. V rukou dr. Gerka se tedy soustřeďovala, byť i na krátké období, veškerá policejní pravomoc v Čechách.

Počátek května 1945 byl pro nacisty velmi složité období. Lze proto těžko říci, proč dr. Gerke nevytrval po boku svých podřízených, kteří převahou výzbroje drželi proti útokům povstalců sídlo pražského gestapa až do příchodu Sovětské armády v ranních hodinách 9. května. V noci z 8. na 9. května 1945 opouští dr. Gerke Prahu. Lze jen předpokládat, že uprchl na západ, aby se dostal do amerického zajetí.

V našich znalostech osudů dr. Gerka onou nocí počíná dvacetiletá mezera, která končí teprve stručným novinovým oznámením o jeho stíhání v Německé spolkové republice. Ale tato mezera nemění nic na podstatě věci. Dr. Gerke se na území naší republiky dopustil zločinů proti lidskosti a válečných zločinů. Tyto zločiny nejsou a nebudou promlčeny.

Při jejich vyšetřování jsme získali organizační schéma, podle něhož byla tzv. policejní věznice na Malé pevnosti v Terezíně samostatnou organizační složkou pražské vedoucí úřadovny gestapa. Dr. Gerke byl přímým nadřízeným velitele („ředitele“) této věznice Jöckela. V Malé pevnosti bylo nejen provedeno nejvíce poprav v rámci „zvláštního opatření“, ale byly zde spáchány další zločiny proti lidskosti a válečné zločiny. I když zdejší tzv. policejní věznice neměla de iure nic společného s koncentračními tábory, byl její režim horší než v některých skutečných koncentračních táborech. Dr. Gerke byl o všem, co se zde dělo, přesně a trvale informován. Měl rozhodující vliv na utváření krutého režimu, který zde panoval, i na všechny důležité události, k nimž došlo. Jöckel i ředitel pankrácké věznice Soppa, kteří byli po válce v Československu souzeni, potvrdili ve svých výpovědích, že byli dr. Gerkovi podřízeni a že od něho dostávali konkrétní rozkazy. Gerke vykonával pravomoc nadřízeného i v personálních záležitostech dozorců. V osobním spise bývalého dozorce Malé pevnosti Rudolfa Buriana jsme našli jeho jmenovací dekrety s Gerkovým podpisem. Šéf pražského gestapa dojížděl na inspekci do Malé pevnosti a pravidelně dostával hlášení o úmrtnosti vězňů. Jöckel se pravidelně zúčastňoval měsíčních porad u dr. Gerka, kde se často o Malé pevnosti jednalo. Ačkoliv znal skutečný stav věcí, vydával ji dr. Gerke vždy za téměř vzornou věznicí a naléhal (přes Jöckelovy námítky) na to, aby sem bylo posíláno co nejvíce vězňů. Přitom zejména v letech 1944—45 stav vězňů rychle vzrůstal a věznice byla přeplněna, přestože byla rozšířena o smutně proslulý IV. dvůr. Životní podmínky před koncem války byly zde katastrofální.

Kromě případů „zvláštního opatření“ nelze sice prokázat, že by dr. Gerke dával výslovný příkaz k vraždám vězňů, ale svými obecnými směrnicemi a tolerováním zločinů vytvořil atmosféru, v níž se vražedná „iniciativa“ dozorců i členů strážní jednotky SS mohla plně rozvinout.*)

Kolik vězňů prošlo terezínskou mučirnou a kolik jich tam zahynulo, nebylo možno přesně zjistit. Naprostá většina evidenčních dokladů byla nacisty zničena koncem dubna a na začátku května 1945. Podklady zavražděných vězňů byly zpravidla ničeny bezprostředně po činu. Mnoho zavražděných nebylo vzato do vězeňské evidence; byli usmrceni bezprostředně po příchodu do pevnosti, kam byli dopraveni jen na smrt. Jen určitou byrokratickou nedůsledností se nám podařilo některé z těchto případů odhalit. Bylo to tehdy, když byl takový vězeň dopraven do Malé pevnosti z Pankráce. V dochovaném torzu pankráckých vězeňských knih jsme v tom případě našli v rubrice o odchodu poznámku „zastřelen v Terezíně tehdy a tehdy“.

Ze všech písemných pramenů i výpovědí bývalých vězňů Malé pevnosti (zejména těch, kteří pracovali jako písaři) bylo možno sestavit jen neúplné údaje. Otřesné bylo zjištění, že za necelých pět měsíců r. 1945 zahynulo na Malé pevnosti 1276 osob. Celkový počet věz-

*) V prosinci r. 1969 jsem provázal po Malé pevnosti pracovníky Hlavní komise pro vyšetřování hitlerovských zločinů v Polsku. Když vyslechli její historii, pronesl jeden z nich: „Váš Pawiak!“ Kdo slyšel o varšavském Pawiačku, pochopí, jakého „ocenění“ se tím Malé pevnosti dostalo.

ňů, kteří za pět let Malou pevností prošli, bylo možno odhadnout na 33 000. Velmi blízko k pravdě má i odhad celkového počtu obětí, vyjádřený číslem 2500. Zjistili jsme poměrně přesně počet osob, které byly v obvodu pražské vedoucí úřadovny gestapa zavražděny na základě „zvláštního opatření“. Ale kolik jich zahynulo v Terezíně ubitím, nemocemi nebo vysílením?

Mohl by se vyskytnout názor, že vyšetřovatel se má zajímat jen o případy násilné smrti — zastřelením, ubitím, oběšením. V Malé pevnosti by bylo třeba k těmto formám násilné smrti přidat ještě utopení a zasypaní. Ale umírali vězňové Malé pevnosti vůbec také přirozenou smrtí? Byla to přirozená smrt, jestliže vězeň zemřel, protože musel těžce pracovat při zcela nedostatečné stravě, spát v zimě v nevytopené cele, stát celé hodiny na mrazu, při apelech? A co případy, kdy vězeň onemocněl a mohl dostat jen nedostatečné nebo vůbec žádné lékařské ošetření? Jaký je rozdíl mezi takovou smrtí a zastřelením? Jediný: ten, kdo byl přímo a bezprostředně zavražděn, trpěl před smrtí méně než ten, kdo umíral pomalu. Je to krutý paradox, ale vystihuje skutečnost, která byla také krutá. Proto jsme pokládali za správné kvalifikovat jakoukoliv aktivní účast na vytváření vězeňského režimu v Malé pevnosti jako účastenství na vraždě.

Nejpočetnějších a nejotročnějších vražd se dozorcí Malé pevnosti dopustili na židovských věznicích. Právě vraždy židovských vězňů svou formou a rozsahem dovolují srovnávat Malou pevnost s vyhlazovacím koncentračním táborem. Netvrdím, že dr. Gerke nařídil každou jednotlivou vraždu židovského vězně. Zcela určitě také neodpovídá za to, zda určitý vězeň byl ubit, jiný utopen, zasypan nebo donucen k sebevraždě. Ale změnilo se snad jeho antisemitské smýšlení od studentských let? Vždyť to, co se dělo v Malé pevnosti v letech 1942 až 1945, bylo jen logickým dovršením myšlenek, které uveřejňoval v nacistickém tisku již kolem roku 1930.

Dr. Gerke byl vůči osudu vězňů lhostejný, tak lhostejný, že to budí dojem záměrnosti. Projevilo se to ve druhé polovině března 1945, kdy bylo více než 1000 terezínských vězňů vyhnáno na kopání protitankového příkopu u Litoměřic. Na veřejně přístupném prostranství, mimo Malou pevnost, tam došlo k desítkám brutálních zločinů. Strážní z řad frekventantů důstojnické školy SS z Litoměřic („SS-Nachrichtenschule“) stříleli do židovských vězňů jako do živých terčů. Své počínání odůvodňovali „zastřelením na útěku“. Brutální zacházení s vězni provázely i vraždy, jichž se dopustili kápoové z řad kriminálních zločinců, kteří byli do Malé pevnosti dopraveni z jiných koncentračních táborů. Přesný počet mrtvých se nepodařilo zjistit. K několika desítkám přímo zastřelených a ubitých musíme přičíst vězně, kteří zemřeli na následky zranění i útrap z práce v ledové vodě a bahně na dně příkopu. (Jsou doloženy případy, kdy zločinečtí kápoové nutili celé skupiny vězňů za „špatný pracovní výkon“ skákat přes příkop, do něhož padali nemocní, vysílení a staří vězňové.) Věděl o těchto událostech dr. Gerke? Nepochybně. Tak to předepisoval tzv. řád policejních věznic. Jöckel informoval šéfa gestapa o vzrůstajícím počtu lidí, zastřelených na zákopových pracích „na útěku“. Reakce dr. Gerka na tuto informaci byla příznačná: „Zastřeleni na útěku? Pak je všechno v pořádku.“

Vylíčení trestné činnosti dr. Gerka ve vztahu k Malé pevnosti nelze uzavřít bez zmínky o dalším závažném podezření. Z poválečných výpovědí funkcionářů pražského gestapa i věznic na Malé pevnosti, kteří byli Gerkovi přímo podřízeni, vyplynulo, že šéf pražského gestapa připravoval koncem dubna 1945 likvidaci všech vězňů Malé pevnosti. Povraždění měli být i vězňové koncentračního tábora pro židy v Terezíně, tzv. ghetta. Na Gerkův příkaz byly tajně zkoušeny otravné účinky dezinfekčních tablet na několika věznicích Malé pevnosti. (Spolehlivě je doložena smrt jednoho z nich, dominikánského mnicha Fr. Hronka.) V ostatních případech však jed neúčinkoval a nacisté od tohoto pokusu upustili. Když se lhal i další plán na použití plynu „Cyklon“, dostavil se dr. Gerke osobně do Terezína. Pod jeho vedením se konalo několik porad, na nichž bylo rozhodnuto, že vězňové Malé pevnosti budou nahnáni na uzavřené prostranství IV. dvora a tam povražděni třaskavinami a kulomety a jejich těla spálena s použitím plamenometů. Vězňové ghetta měli být pobiti stejným způsobem v rozlehlém příkopu mezi pevnostními valy, který byl pro tento účel pře-

hrazován mohutnou zdí. Objekty Malé pevnosti i ghetta měly být po provedené likvidaci vězňů vyhozeny do vzduchu. Všechny tyto plány se mohou zdát fantastické, ale není tomu tak. Měly reálný podklad, byly důkladně připravovány a utajovány, zajišťoval se otravný plyn a počítalo se s účastí strážní jednotky SS z Malé pevnosti i „spojovací školy SS“ z Litoměřic. Plány nacistů zmařila přítomnost zástupců Mezinárodního červeného kříže, kteří začátkem května 1945 převzali pod ochranu ghetto. Podstatnou měrou však situaci v Terezíně ovlivnil rychlý postup Rudé armády a povstání českého lidu. 5. května bylo přerušeno telefonické spojení Malé pevnosti s Prahou a téhož dne uprchli z obou terezínských táborů dozorcí, stráž a další „personál“ SS. 8. května večer projely Terezínem první sovětské tanky.

Umyslné organizování fyzické likvidace vězňů mělo dovršit řetěz zločinů, spáchaných na Malé pevnosti v letech 1940—1945. Vražedný režim Malé pevnosti nebyl výslovně opřen o žádný z oficiálních nacistických předpisů, naopak byl s nimi v příkrém rozporu. Vytvořily jej osoby, které k tomu měly možnost a příležitost a nebyly k tomu nuceny. Plnily zcela dobrovolně „politickou směrnicí“ nacismu o likvidaci „rasově méněcenných“ skupin obyvatel a politických odpůrců. Dr. Gerke není jediným viníkem, ale je viníkem hlavním. Vražedná „iniciativa“ Jöckela a jeho podřízených mohla vzniknout a rozvinout se jen v atmosféře nenávisti a surovosti. Dr. Gerke ji jako jejich nadřízený vytvořil svými obecnými směrnicemi k „přísnému, tvrdému a nesmlouvavému postupu“ vůči vězňům a tolerováním již spáchaných zločinů, o kterých se dověděl.

Důležitým zdrojem informací o činnosti dr. Gerka jsou dochované zprávy, které podával svým nadřízeným. Poznáváme ho vždy jako schopného a aktivního policejního úředníka. Velkou pozornost věnoval budování konfidentské a provokatérské sítě, která přinášela gestapu nejvíce úspěchů. Osobně se zúčastnil verbování bývalého čs. ministra národní obrany Machníka pro spolupráci s gestapem. Machník byl v té době ve vazbě gestapa pro přípravu velezrady. Obvinění bylo vykombinované a přehnané a účelem bylo přimět ho k povolnosti. Když Machník nabídku gestapa odmítl, byl předán soudu a odsouzen k smrti. Trest mu byl však cestou milosti zmírněn. Dr. Gerke se také osobně zúčastnil verbování zatčených parašutistů. O jeho zájmu o zpravodajskou práci svědčí i obsáhlá dálkopisná zpráva o špehování italských diplomatů v Praze v době mezi pádem Mussoliniho a kapitulací Itálie. V situační zprávě za květen 1943 se dr. Gerke zmiňuje o vybudování „přijímací sítě“, která měla zachycovat výsadkáře ze zahraničí a využívat je k práci pro gestapo. Hustota této sítě ukazuje rozsah konfidentské činnosti a důležitost, jakou dr. Gerke této metodě přikládal. Na druhé straně dovedl dr. Gerke bez jakýchkoliv skrupulí změnit linii práce, jestliže přestala být užitečná, nebo se zbavit nepohodlných osob. Gestapo během roku 1943 a 1944 vybuodovalo několik „volavčích“ odbojových organizací. Prostí členové těchto skupin namnoze neměli vůbec tušení, že jsou řízeni gestapem. Když postupem času vzrůstalo nebezpečí, že by se mohly jednou vymknout kontrole gestapa a vyvinout skutečnou odbojovou činnost, nařídil dr. Gerke v lednu 1945 všechny tyto organizace likvidovat. Stalo se tak přes odpor komisaře Leimera, který měl na vybudování této „odbojové“ sítě největší podíl.

Dr. Gerke se nevyhýbal ani vysloveně teroristickým opatřením, která nezasahovala bezprostředně odboj, ale měla zastrašit všechno obyvatelstvo. O typické události tohoto druhu vypovídal šéf klatovského gestapa, kriminální rada Winkelhofer. V roce 1943 poškodili nezjištění pachatelé železniční svršek u obce Tochovice v okrese Klatovy. Dr. Gerke dal příkaz, aby dvacet obyvatel obce bylo zatčeno jako rukojmí. Klatovské gestapo ho informovalo, že rozkaz nelze splnit, protože obec je příliš malá, než aby bylo možno tolik vhodných rukojmí vybrat. Nato dr. Gerke rozhodl, aby byli zatčeni i obyvatelé sousedních vesnic, ale aby počet dvaceti rukojmí byl za všech okolností dodržen. Skutečně pak bylo v Tochovicích a okolí dvacet osob zatčeno a uvězněno v Malé pevnosti.

Dr. Gerke zajížděl i „do terénu“, bylo-li toho třeba. Např. 11. ledna 1944 se zúčastnil akce proti odbojové skupině, zdržující se v lesních bunkrech u obce Kařízek v okrese Hořovice. Odpor partyzánů byl zlomen pohrůzkou, že nejbližší obec bude srovnána se zemí a její obyvatelé postříleni, jestliže se nevzdají. Současně byli v okolí pozatýkáni podporovatelé skupiny. I s osazenstvem bunkrů bylo zatčeno asi 50 osob, z toho čtyři sovětské zajatci. Ještě

téhož dne podal státní návladní při německém zvláštním soudu dr. Zeyneck obžalobu proti 15 osobám pro „podporu nepřátel říše“. Za další dva dny bylo 12 osob odsouzeno k smrti a popraveno. Dr. Zeyneck se akce rovněž zúčastnil. Výpovědi svědků a také neobyčklá rychlost celého řízení nasvědčuje tomu, že dr. Gerke ovlivňoval průběh i výsledek soudního řízení. Zatčení sovětští zajatci byli později převezeni do Terezína a tam dne 17. dubna 1944 zastřeleni.

Dne 30. října 1944 podal dr. Gerke K. H. Frankovi obsáhlý návrh, jak zesílit boj proti výsadečným skupinám. Žádal mimo jiné o zmocnění provést na místě trest smrti nad pomahači výsadekářů. Oznamoval také, že jsou v akci spolehliví konfidenti, kteří mají navázat s příslušníky výsadeků styk. Opatření, která navrhoval, byla uskutečněna. Svědčí o tom další zpráva ze dne 29. listopadu 1944, která obsahuje hlášení o činnosti agenta-provokatéra Panenky. Panenka se tehdy v několika obcích vydával za parašutistu. Lidé, na které se obrátil, mu však nedůvěřovali, dokonce ho pronásledovali a ohrožovali ho. Dr. Gerke samozřejmě ve zprávě líčil situaci tak, jako by české obyvatelstvo nacistická opatření podporovalo.

Dr. Gerke věnoval velkou pozornost boji proti tzv. „pracovní sabotáži“. Gestapo tu tvrdě zakročovalo, i když často nešlo ani o záměrné akce odporu, ale jen o důsledek nesitelných pracovních a sociálních poměrů. Rada dálhopisných hlášení, jež dr. Gerke předkládal K. H. Frankovi a veliteli bezpečnostní policie dr. Weinmannovi, líčí podrobně zákroky gestapa i jejich přímé důsledky. Někteří „sabotéři“ byli předáni německému zvláštnímu soudu, který v několika případech uložil dokonce trest smrti, v mnoha dalších pak tresty káznice. Vedle toho byl vzat větší počet osob do policejní vazby za účelem „pracovní výchovy“. Dr. Gerke se neostýchal zasahovat i do soudního řízení nátlakem na obhájce. Svědčí o tom jeho zpráva o událostech v červenci 1943, ve které se zmiňuje o případu dvou mistrů z továrny Walter, kteří byli odsouzeni k smrti. Závodní výbor tohoto podniku se obrátil na německého státního návladního s prosbou o změnu tak tvrdého rozhodnutí. Dr. Gerke hodnotil žádost negativně, protože podle jeho názoru by mohla ovlivnit dělnictvo v ostatních závodech. Za nepřímého inspirátora žádosti o změnu rozsudku označil obhájce obžalovaných, německého advokáta dr. Magersteina. Jmenovaný právník byl předvolán na vedení pražského gestapa a velmi ostře varován.

V jiném hlášení o zlikvidování dvouhodinové stávky asi 350 zaměstnanců v Českomoravských strojárnách uvádí dr. Gerke, že po „energickém zákroku“ gestapa osazenstvo opět zahájilo práci. Tento zákrok spočíval v zatčení 15 osob, z nichž 5 bylo předáno německému „zvláštnímu soudu“. Byl vynesen 1 rozsudek smrti.

Boj proti „pracovní sabotáži“ pokračoval až do posledních měsíců války. V lednu 1945 byly orgány bezpečnostní policie nasazeny k odstranění „nedostatků“ v železniční dopravě. Nebyl to úkol nad jejich síly? Mohl se jejich zásah vůbec nějak účinně projevit? Bezpečnostní policie mohla pozatýkat nebo dokonce postřílet libovolný počet železničářů, aniž by se tím situace v dopravě třeba jen o poznání zlepšila. Desítky lokomotiv poškozených střelami „hloubkařů“, stovky vagonů vyřazených nedostatečnou údržbou, nedostatek uhlí, zamrzlé výhybky, únava vyhladovělých českých i německých železničářů — to byl přece problém, který bezpečnostní policie vyřešit nemohla. Její zásah byl asi stejně promyšlený a účelný jako budování protitankových příkopů mezi Litoměřicemi a Terezínem, o nichž jsme již psali. Něco se prostě dít muselo. Existovala jediná metoda: střílet, zatýkat, nebo alespoň zastřelením a zatčením hrozit. Naštěstí zůstalo tehdy jen při výhrůžkách. Alespoň ve zprávě o výsledku této akce, kterou dr. Gerke podával dne 26. ledna 1945, není o zatčení nebo zastřelení žádná zmínka. Kdyby tomu bylo jinak, jistě by se o tom neopomněl zmínit. (Vždyť v jiných zprávách informoval své nadřízené o zatčení třeba jen čtyř žáků kolínské průmyslovky, kteří „ohrozili říši“ tím, že si o přestávce sdělovali zprávy zahraničního rozhlasu.) Zato si zde dr. Gerke nářká i na postoj úředníků německých říšských drah, nasazených jako dozorní orgány u českých železnic, a obviňuje je z nedostatku odpovědnosti. Necítil dr. Gerke při podepisování této zprávy, že si lže do vlastní kapsy?

Existují konkrétní důkazy o tom, že se dr. Gerke podílel na uplatňování zločinné na-

cistické zásady o tzv. spoluvinně příbuzných za protinacistickou činnost (tzv. Sippenhaft). Dne 5. října 1942 — tedy velmi krátce po svém příchodu do Prahy — podává K. H. Frankovi v zastoupení velitele bezpečnostní policie zprávu o výsledcích tzv. E-akce. Šlo o jedno z odvetných opatření, která nacisté v „zájmu klidu a pořádku“ provedli po atentátu na Heydricha. Spočívalo v pozatýkáni a uvěznění příbuzných československých vojáků a politických pracovníků v zahraničí. V lednu 1943 podával dr. Gerke zamítavé vyjádření k žádosti příbuzných o propuštění prof. Otakara Španiela a jeho manželky z internačního tábora. Proslulý český sochař prof. Španiel nemohl být pro svůj vysoký věk objektivně pokládán za osobu nebezpečnou pro Německo. Jeho jediným proviněním bylo, že jeho syn a bratr bojovali v zahraničí proti fašismu. (Syn prof. Španiela prošel jako důstojník vojsk „Svobodné Francie“ s generálem Leclercem napříč Afrikou, ale do vlasti se nevrátil. Padl v r. 1944 v Alsasku.) V dubnu 1943 se dr. Gerke záporně vyjádřil k žádosti o propuštění dr. Milady Šámalové z koncentračního tábora. Její manžel byl v době druhého výjimečného stavu zastřešen jako „destruktivní inteligent“. Ona sama byla „jen“ poslána do koncentračního tábora. Její děti ve věku 5 a 9 let byly předány služebně „říšského komisaře pro upevnění německví v Čechách a na Moravě“. Dr. Gerke ve zprávě výslovně uvedl, že se muselo zabránit tomu, aby děti byly vychovány jinými příbuznými v nepřátelské státu. Šámalova rodina skutečně nemohla chovat přátelské city k nacistickému Německu. Otec a matka dětí, o které šlo, nebyly jedinými obětmi. Jejich dědeček, dr. Přemysl Šámal, významný účastník protirakouského odboje za první světové války a později kancléř (šéf kanceláře presidenta) v době první republiky, byl již v roce 1939 nacisty uvězněn a zemřel v roce 1940 v Berlíně. V červnu 1943 informoval dr. Gerke K. H. Franka o opatřeních proti manželce a sestře podplukovníka Hieka, příslušníka československé zahraniční armády. Obě ženy byly deportovány do koncentračního tábora v Osvětimi. V případě sestry pplk. Hieka se u dr. Gerka objevovalo něco, co má na první pohled zdání jakéhosi „záblesku lidskosti“. Ale skutečně jen na první pohled. Dr. Gerke považoval její uvěznění v Osvětimi za příliš tvrdé a navrhl „zmírnění“, které mělo spočívat v přeložení z Osvětimi — do Ravensbrücku. Je to tedy lidskost poněkud problematická. Z hlediska vyšetřování má však tato okolnost větší význam, než by se zdálo. Dokazuje to, že Gerke věděl o rozdílech mezi jednotlivými koncentračními tábory, jež byly rozděleny do několika kategorií, na „lehčí“ a „těžší“. Může snad dr. Gerke i nyní tvrdit, že nevěděl, co deportovaným v jednotlivých koncentračních táborech hrozí?

V jiné zprávě, datované dne 20. dubna 1943, dr. Gerke jen stroze konstatuje, že po popravách „spoluvinníků“ útoku na Heydricha se musel „státně-policejně postarat“ (v originále je řečeno úřední němčinou „staatspolizeilich unterbringen“) o 68 dětí od kojeneckého věku do patnácti let, pozůstalých po popravených. V podstatě zůstává při tomto konstatování. Ve zprávě totiž vůbec nejde o osud těchto dětí, ale o to, kdo bude hradit náklady na jejich výživu a ubytování, než o nich bude rozhodnuto s konečnou platností.

Hlavními protivníky dr. Gerka byli v „českém prostoru“ Češi vůbec a komunisté a židé zvláště. Ale nebudme nespravedliví. Nerozlišoval mezi protivníky podle národností. Jeho protivníky byli všichni, kdo se jakýmkoliv způsobem postavili proti nacismu, i jeho vlastní krajané, kteří zakolísali v důvěře ve „vůdce“. Proti nim vystupoval dr. Gerke stejně nekompromisně jako proti Čechům, komunistům a židům. V situačních zprávách, které pravidelně předkládal nadřízeným, se vyskytuje celá řada zmínek o postihu Němců, zejména německých duchovních, pro různé „delikty“. Nejvýrazněji se projevil postoj dr. Gerka v případě profesora pražské německé university Ernsta Mohra, který si počátkem roku 1944 dovolil nahlas vyslovit pochybnosti o výsledku války a vyjádřit přesvědčení, že Hitler je šílenec, který vede Německo do zkázy. Dne 12. května 1944 byl prof. Mohr zatčen pražským gestapem a dne 24. října 1944 odsouzen k smrti pro „rozkladnou propagandu“. Všechny zprávy, které pražské gestapo o tomto případu patřičně rozhořčeným tónem podávalo vyšším místům, jsou podepsány dr. Gerkem.

Opatření označené jako „ochranná vazba“ („Schutzhaft“) znamenalo uvěznění na libovolnou dobu bez soudního rozsudku. Mohlo být použito proti každému, kdo „ohrožoval bezpečnost národa a státu“. Konečné rozhodování bylo sice vyhrazeno „hlavnímu úřadu pro

říšskou bezpečnost" (RSHA), ale ten pouze schvaloval návrhy jednotlivých úřadoven gestapa. Rozhodování bylo zcela závislé na tom, jaké informace o případu podal navrhovatel. Gestapo používalo „ochranné vazby“ zpravidla tam, kde důkazy nepostačovaly pro předložení věci soudu. Německé soudy byly totiž i za nacismu poměrně dosti pedantické, pokud šlo o důkazy viny. Určitě pedantičtější než gestapo. Důsledky „ochranné vazby“ však byly vždy horší než odsouzení k trestu odnětí svobody. Ochranná vazba se vykonávala v koncentračních táborech za podmínek nesrovnatelných s podmínkami v normálních trestnicích, spravovaných orgány ministerstva spravedlnosti. Jednotlivým příslušníkům gestapa byla tato skutečnost známa, protože příslušným úřadovnám gestapa docházely zprávy o úmrtích vězňů v koncentračních táborech. Věděl to i dr. Gerke, jak o tom svědčí již zmíněný případ sestry podplukovníka Hieka.

Přesto dr. Gerke ve věcech ochranné vazby rozhodoval tak, jako by nešlo o otázku života a smrti, ale o zcela bagatelní policejní opatření. Typickým je případ ministerského rady Václava Nedomy z protektorátního ministerstva sociální péče. Tento úředník měl na starosti invalidovnu bývalého čs. ministerstva národní obrany v Praze na Jenerálce. Pražské gestapo — resp. jeho první šéf dr. Geschke — podnikalo již před příchodem dr. Gerka kroky, aby se této budovy zmocnilo. Za záminku měla posloužit skutečnost, že v invalidovně byli umístěni bývalí českoslovenští legionáři, tedy živly, které gestapo a priori pokládalo za protiněmecké. Gestapo ovšem předstíralo, že budovy je třeba pro přestárlé osoby z jiného sociálního ústavu, který měl být zabrán pro armádní lazaret. O záležitosti invalidovny se vedla čilá korespondence. Vše skončilo tím, že Nedoma byl v říjnu 1942 — krátce po příchodu dr. Gerka do Prahy — zatčen a vzat do „ochranné vazby“. Zprávu o tom podepsal dr. Gerke. Z její formulace je vidět, že příkaz k zatčení dal zřejmě on sám. Jediné, co bylo možno Nedomovi ze strany nacistů vyčítat, byla „vědomá pasivita vůči německým příkazům“. (Není bez zajímavosti, že gestapo invalidovnu na Jenerálce nakonec skutečně dostalo. Přestárlí z ústavu se museli spokojit s mnohem méně vhodným umístěním. V budově byly načas umístěny děti, jejichž rodiče byli popraveni. Koncem války tam byly uskladněny plechovky s plynem, jímž měli být likvidováni vězňové Malé pevnosti. V době, kdy se nacistické panství v Čechách hroutilo, soustřeďovalo zde gestapo některé prominentní vězně, které K. H. Frank přemlouval, aby vytvořili novou „českou vládu“.)

Jiným typickým případem uložení ochranné vazby je případ Aloise Tvrdka, nar. 1881. Byl počátkem roku 1943 poslán do koncentračního tábora ve Flossenbürgu, protože se prý choval „nejasně“, když byl nějaký německý důstojník v kavárně obtěžován jiným civilistou. V koncentračním táboře zemřel.

V říjnu 1944, v době soustředěného nacistického náporu proti Slovenskému národnímu povstání a zoufalé snahy zadržet nápor spojeneckých armád i odbojového hnutí, zorganizovali nacisté v českých zemích rozsáhlou zastrávací akci. Byly jí hromadné procesy před německým zvláštním soudem. Samozřejmě se na ní podílel také dr. Gerke. Na poradě mezi funkcionáři pražského gestapa a státního zastupitelství při německém zvláštním soudu v Praze bylo dohodnuto, že gestapo urychleně předá státnímu zastupitelství všechny případy, v nichž přicházela v úvahu trest smrti. Vyhlášení rozsudků bylo záměrně načasováno na dobu kolem 28. října, výročí vzniku samostatného československého státu. Skutečně byla také dne 21. října 1944 v rozhlase a tisku oznámena poprava 30 osob a v období od 30. 10. do 8. 11. 1944 bylo odsouzeno k smrti dalších 23 osob.

(Druhá část studie
bude publikována v TL č. 6.)

IVAN KAMENEC

Koncentračné a pracovné tábory pre rasove prenasledovaných občanov na Slovensku v rokoch 1938—1945

V období ľudácko-fašistickej vlády existovali na Slovensku¹⁾ desiatky táborov internačného, resp. pracovného charakteru, v ktorých boli väznení rasove prenasledovaní občania. Vznik a existencia týchto táborov bola priamo podmienená riešením tzv. židovského problému, ktoré ľudácka vláda uskutočňovala pod vplyvom i nátlakom svojho ideového a politického protektora — nacistického Nemecka. Antisemitizmus sa stal v rukách slovenských fašistov organickou súčasťou ich oficiálnej štátnej politiky. Už na počiatku svojej vlády na jeseň 1938, no najmä na jar 1939 ľudáci umelo vyčlenili skupinu židovských občanov, označiac ju za nepriateľa štátu i národa, a na základe toho ju začali systematicky perzekvovať po stránke politickej, hospodárskej, spoločenskej i občianskej, čo roku 1942 vyústilo v násilné deportovanie 58 000 slovenských židov do nacistických vyhladzovacích táborov v okupovanom Poľsku.

Súčasťou tohto riešenia, tzv. židovskej otázky, bolo aj zriadenie a existencia táborov pre rasove prenasledovaných obyvateľov. Tieto tábory nedosahovali síce „dokonalosť“ nacistického vzoru, mali svoje zvláštnosti a špecifiká (zodpovedajúce osobitostiam vnútropolitického vývinu samotného režimu), no napriek tomu tvoria jednu z najmenejších kapitol dejín fašistickej vlády na Slovensku.

Prvé židovské tábory vznikli na Slovensku už v novembri 1938, keď sa slovenská autonómna vláda na podnet Eichmannovho spolupracovníka J. Falatha pokúsila odsunúť na Maďarsku odstúpené územie všetkých tunajších nemajetných židov, resp. židovských obyvateľov bez

slovenského štátneho občianstva. Celá akcia skončila neúspechom, no jej následkom vznikli na novej slovensko-maďarskej hranici tábory so stovkami židovských bezdomovcov, ktorých sem priviezli slovenské, resp. maďarské orgány, nakoľko ani jedna strana ich nechcela pustiť na územie svojho štátu.²⁾ Tábory sa nachádzali pri pohraničných obciach Štvrtok na Ostrove, Veľký Kýr a Miloslavovo. Rozprestierali sa na voľnom, ničím nechránenom priestranstve, ľudia v nich nemali žiadnu ochranu pred chladným a daždivým novembrovým počasím, trpeli absolútnym nedostatkom potravín a hygieny, hromadnými chorobami a ich polohou začiatkom decembra 1938 sa stávalo kritickým. Dve vtedajšie centrálné židovské organizácie na Slovensku (Židovská ústredná úradovňa a Ústredná kancelária autonómnych ortodoxných židovských náboženských obcí) sa snažili ľuďom v táboroch pomôcť potravinami, liekmi, šatstvom, prikrývkami a pod., čo však nestačilo, a preto sa obrátili v decembri na autonómnu vládu so žiadosťou o povolenie návratu vyhnancom z táborov späť na Slovensko, pričom sa zaviazali, že sa tu o nich po materiálnej stránke postarajú. Žiadosť mala pozitívny účinok, nakoľko Krajský úrad povolil 8. decembra návrat židovských občanov z hraničných táborov späť na Slovensko. Židovskí obyvatelia, príslušní na Slovensko, sa mohli vrátiť do svojich domovov, no ostatní boli po dezinfekcii internovaní vo zvláštnych táboroch, kde boli pod dozorom polície, resp. príslušníkov Hlinkovej gardy (HG). Obyvatelia týchto táborov, ktoré vznikli na bratislavskej Patrónke, v Nitre a Zlatých Moravciach, boli prednostne zaradovaní do dobrovoľných

vystahovaleckých skupín, ktoré počas roku 1939 ešte opúšťali Slovensko.⁵⁾

Prvé, štátnym aparátom organizované tábory perzekučného, resp. diskriminačného charakteru vznikali od leta 1939. O týchto zámeroch písala fašistická propaganda už na jar 1939 celkom otvorene: „Upozorňujeme Židov, že slovenská vláda dá im právnu ochranu — v koncentračnom tábore ... Židov treba izolovať v pracovných táboroch, a keď nebude práce, nech tam prehadzujú štrk z miesta na miesto, aby sa naučili robote“.⁴⁾ Prvé židovské tábory pracovného charakteru organizovalo Ministerstvo národnej obrany. 21. júna 1939 vyšlo vládne nariadenie upravujúce vojenské povinnosti Židov.⁵⁾ Na jeho základe všetci židovskí vojaci (dôstojníci, rotmajstri a mužstvo) sa preradili z vojenskej aktívnej, resp. prezenčnej služby do osobitných pracovných útvarov. Sem boli zaradení aj židovskí záložní vojaci, povolani na cvičenie. Rovnaký cieľ sledovalo aj nariadenie s mocou zákona o pracovnej povinnosti Židov a cigánov⁶⁾ z mája 1940. Na jeho základe boli povinní židovskí a cigánski občania vykonávať práce v prospech obrany štátu v dĺžke dvoch mesiacov do roka. Z tejto povinnosti bolo sa však možné ešte vykúpiť, prípadne si ju skrátiť peňažným poplatkom. Pracovné skupiny, vzniknulé na základe tohto nariadenia, mali však iba prechodný ráz a v praxi sa veľmi ne-realizovali. Židovské pracovné útvary pre vojakov prezenčnej služby existovali na Slovensku v rokoch 1939 — 1943.⁷⁾ Prešlo nimi niekoľko stoviek osôb a útvary sa dislokovali jednak podľa potrieb vojenskej správy, jednak podľa všeobecných hospodárskych požiadaviek štátu. Židovské vojenské pracovné jednotky postupne existovali v Čemernom pri Vranove, v Humennom, ve Svätom Petri pri Liptovskom Hrádku a v Zohore na západnom Slovensku. Židovskí vojaci si v pracovných útvaroch konali riadnu prezenčnú službu, no v rámci nej boli vystavení rôznym diskriminačným obmedzeniam (boli pozbavení všetkých vojenských hodností, dostávali nižšie slúžne a pod.). Okrem toho sa na nich vzťahovali v plnej miere aj všetky perzekučné opatrenia, ktoré vlá-

da vydávala proti židovským obyvateľom vo všeobecnosti: nesmeli sa sýkať „s árijským“ civilným obyvateľstvom, nesmeli sa zúčastňovať žiadnych kultúrnych, športových a verejných podujatí, nesmeli voľne cestovať a pohybovať sa atď. Výhodou zaradencov týchto útvarov bolo, že počas deportácií do vyhladzovacích táborov v Poľsku neboli zaradení, napriek nátlaku Ministerstva vnútra, do vysídlovacích transportov.⁸⁾

Na základe nariadenia o úprave vojenskej povinnosti Židov robili na jeseň 1939 okresné i notárske úrady prezentáciu a odvody židovských mužov vo veku od 20 do 50 rokov. Odvedencov povolávali na vojenské cvičenie, t. j. na práce. Tak sa utvorili krátkodobé, troj- štvortýždňové pracovné útvary, ktoré si po stránke materiálnej udržiavali sami povolanci, resp. ústredné židovské organizácie.⁹⁾ Aj táto akcia bola však vcelku živelná a málo efektívna.

Svoju nespokojnosť s budovaním táborov pre židovských občanov prejavili veľmi skoro radikálno-fašistické živly v režimistickom tábore. Hlavný veliteľ HG a neskôr minister vnútra A. Mach, podal už 15. októbra 1939 iniciatívny návrh na zriadenie veľkých židovských pracovných táborov izolačného charakteru. Tábory mali mať charakter trestných zariadení a mali sa v nich internovať tí židovskí občania, ktorí sa „chovajú vyzývavo voči štátu, vláde, HG, alebo sú škodcami slovenskej veci“. Výber osôb do táborov mali robiť príslušníci Hlinkovej gardy podľa vlastných kritérií a oni mali tieto trestné inštitúcie aj viesť.¹⁰⁾ V prvom období slovenského štátu sa tento projekt nepodarilo realizovať, no Hlinkova garda začala už v zime 1939 — 1940 z vlastnej iniciatívy, bez akéhokoľvek právneho podkladu, v jednotlivých mestách a obciach vytvárať židovské pracovné skupiny, ktorých príslušníci čistili ulice, parky, odpratávali sneh atď. Tieto krátkodobé útvary nemali ani tak pracovný, ako diskriminačný charakter. Príslušníci HG do nich svojoľno odvádzali občanov, ktorých vytrhávali ešte z riadneho zamestnania, čo vyvolávalo nevoľu zamestnávateľov i úradov.¹¹⁾

V rokoch 1940—1941 existovali na Slovensku aj židovské špeciálne pracovné skupiny preškolovacieho charakteru, ktoré zriadovala Ústredňa židov, od septembra 1940 jediná centrálna židovská organizácia na Slovensku, majúca oprávnenie rokovať s úradmi v mene všetkých tunajších „neárijských“ obyvateľov. Účelom týchto inštitúcií bolo preškolenie v rôznych remeslníckych i poľnohospodárskych odboroch tých občanov, ktorí boli na základe rozsiahleho protižidovského zákonodarstva vyradení zo zamestnaneckého pomeru a vylúčení zo škôl stredného a vyššieho stupňa. Preškolovacia akcia mala týmto ľuďom umožniť opätovné zapojenie sa do hospodárskeho života a odborne ich pripraviť pre emigráciu. Prevrtstovacie kurzy prebiehali asi na 100 miestach v štáte. Napriek veľkým hmotným i technickým ťažkostiam, ktoré boli s touto akciou stále viac spojené, bolo do marca 1942 preškolených asi 10 tisíc osôb v takmer všetkých remeslníckych a poľnohospodárskych odboroch.¹²⁾ Celá namáhavá práca však vyšla nazmar. Veľká väčšina preškolených, grupujúcich sa prevažne z mládeže, bola hneď v prvých transportoch vyvezená r. 1942 do táborov smrti.

V polovici r. 1941 došlo v budovaní židovských pracovných útvarov k určitému obratu, čo súviselo jednak so zvýšením antisemitskej politiky vlády, jednak s tým, že na Slovensku už existovala mnohotisícová ožobráčená masa židovského obyvateľstva, ktorá sa stala nepríjemným problémom pre štát. Začali sa hľadať prostriedky, aby títo hospodársky a spoločensky degradovaní ľudia sa zaradili do nejakej produktívnej, štátu prospešnej práce, čím by kryli aj svoje životné náklady. Preto dochádza k vytváraniu židovských pracovných skupín a k pokusom o založenie veľkých pracovných táborov. Na tejto akcii mala záujem nielen vláda, ale aj Ústredňa židov, ktorá musela nezamestnaných židovských občanov materiálne podporovať. Priamym podnetom pre budovanie pracovných stredísk bola vyhláška Ministerstva vnútra z 5. 4. 1941 o organizácii pracovných stredísk a pracovných útvarov,¹³⁾ ktorá

konkretizovala nariadenie zo 4. 4. 1941 o pracovnej povinnosti židov.¹⁴⁾ Na jeho základe boli povinní všetci židovskí muži vo veku od 18 — 60 rokov konať práce, ktoré im určí Ústredný úrad práce. Toto nariadenie prebral do svojej osnovy aj známy židovský kódex — nar. 198/1941 Sl. z.¹⁵⁾ s tým rozdielom, že rozšíril vek na pracovnú povinnosť už od 16 rokov a preniesol kompetenciu Ústredného úradu práce v tejto veci na 14., tzv. židovské oddelenie pri Ministerstve vnútra. Židovské pracovné strediská, organizované v tomto čase, mali už jednoznačne donucovací, perzekučný charakter. Zaradováli sa do nich nielen nezamestnaní židovskí občania, ale aj takí, ktorí boli ešte v riadnom zamestnaní, no nejakým spôsobom sa previnili proti existujúcim protižidovským obmedzeniam (nenosili povinné označenie, porušili pre nich určenú policajnú hodinu, stýkali sa s „árijcami“ atď.). Prvé židovské pracovné stredisko vzniklo už v apríli 1941 v Strážskom.¹⁶⁾ Spočiatku sa zakladanie stredísk stretalo s rôznymi ťažkosťami, spôsobenými hlavne tým, že podnikatelia (zpravidla stavebné firmy) sa pod vplyvom celkovej antisemitskej politiky vlády i protižidovskej propagandy zdráhali zamestnávať židovských robotníkov i tam, kde neboli k dispozícii iné pracovné sily. Obrat nastal v lete 1941 v dôsledku stúpajúcej vojnovnej konjunktúry, ktorá podmienila intenzívnejšie budovanie cestných a železničných komunikácií, pri ktorých vzniklo najviac pracovných stredísk. V júni 1941 sa pracovalo už v 19 strediskách s 516 zaradenými, v júli bolo 26 stredísk a v nich 932 osôb, v auguste 51 stredísk s 2491 osobami, koncom septembra pracovalo v 80 strediskách 5440 robotníkov.¹⁷⁾ Najviac pracovných stredísk vzniklo na východnom Slovensku, kde bola relatívne najväčšia hustota i bieda židovských obyvateľov. Medzi najväčšie strediská patrili pracovné útvary v Hanušovciach nad Topľou pri stavbe železnice, v Haideli pri stavbe cesty, v Ivanke pri Bratislave, v Slavovciach, Dolnom Kubíne, Humennom, Michalovciach, Revúcej, Novom Meste nad Váhom atď. Do pracovných stredísk sa

zaradovali nielen nekvalifikovaní robotníci, ale aj židovskí odborníci, najmä technici a stavební inžinieri. Strážnu službu v nich vykonávali ozbrojení príslušníci žandárstva, HG a Freiwillige Schützstaffel (terroristické úderné jednotky tunajšej Deutsche Partei).

Napriek tomu, že židovské pracovné strediská dosahovali podľa vyjadrenia samotných zamestnávateľov dobré výsledky, na konci roku 1941 dochádza k ich stagnácii¹⁸⁾ a od decembra 1941 k ich postupnému likvidovaniu. Odôvodňovalo sa to oficiálne vplyvom nepriaznivého zimného počasia, ktoré veľmi sťažovalo zemné a stavebné práce, ako aj ubytovanie zaradcov. Hlavnou príčinou rozpustenia židovských pracovných stredísk bola však skutočnosť, že v zimných mesiacoch r. 1941—1942 dospela ľudácka vláda k rozhodnutiu vysťahovať židov mimo územie štátu.

Okrem pracovných stredísk začali slovenskí fašisti od polovice roku 1941 robiť konkrétne prípravy na vybudovanie židovských geta a mamutích pracovných táborov, „kde by židia vyradení z hospodárskeho života Slovenska, boli postavení pod stálu a primeranú kontrolu“.¹⁹⁾ A. Morávek, jeden z hlavných realizátorov antisemitskej politiky vlády a predseda Ústredného hospodárskeho úradu, už v decembri 1940 vyhlásil: „Židia budú pomaly, ale iste vytlačaní tam, odkiaľ prišli — do židovského geta.“²⁰⁾ Prvý projekt na vybudovanie samostatného židovského geta pre 10 000 židovských obyvateľov predložil predseda slovenskej fašistickej vlády Tuka už v auguste 1940.²¹⁾ Jeho návrh sa ešte nerealizoval, no celá akcia sa stala aktuálnou na jeseň 1941, v čase nútej dislokácie židovských občanov v rámci slovenského štátu. V tejto akcii boli rasove prenasledovaní obyvatelia násilne vysťahovávaní zo svojich domov a bytov a umiestňovaní jednak v oddelených štvrtiach — getách — jednotlivých miest, jednak vo veľkých pracovných táboroch, ktoré sa začali na jeseň 1941 budovať. Židovské getá sa začali zriaďovať v týchto slovenských mestách: v Nitre, Topoľčanoch, Vrbovom, Novom Meste nad Váhom, Žiline, Liptovskom Mi-

kuľáši, Spišskej Novej Vsi, Prešove, Bardejove, Sabinove, Humennom, Stropkove a Michalovciach.²²⁾ Veľké židovské pracovné tábory mali vzniknúť v priestoroch bývalých vojenských objektov, ktorých adaptácia by však bola vyžadovala značné finančné náklady, ktoré štát nebol ochotný poskytnúť. Pre tieto objekty sa vyhládli: Sereď, Nováky, Oremov Laz, Vyhne, Zvolen, Čemerné, Bardejovské a Spišskonovoveské kúpele. Pre previnivších sa židovských občanov mali byť vytvorené osobitné trestanecké pracovné tábory v Hiadeli a Krupine.²³⁾ Tábory mali mať vlastnú vnútornú samosprávu (niečo na spôsob terezínskeho geta) a dozor v nich malo vykonávať 14. oddelenie Ministerstva vnútra prostredníctvom Hlinkovej gardy.

Na jeseň 1941 sa začalo s výstavbou prvých táborových objektov v Sereďi a Novákoch. Práce najviac pokročili v nováčkom tábore, ktorý po dokončení mal mať ubytovaciu kapacitu pre 4000 osôb. Najpriaznivejšie podmienky pre začatie výroby boli v Sereďi, kde fungovala veľká stolárska dielňa, pôvodne slúžiaca preškolicacím účelom. V januári 1942 bolo v Sereďi už 300 zaradcov — stolárov, ktorí pracovali na objednávkach od všeobecného stavebného družstva v Bratislave.²⁴⁾

V tomto období začal vyvíjať činnosť aj pracovný tábor vo Vyhniach, ktorý bol vlastne prvou inštitúciou tohto druhu na Slovensku. Vyhne (objekty bývalých kúpeľov) sa totiž už začiatkom roku 1940 stali núdzovým domovom asi 300 židovským osobám, ktoré prišli na Slovensko ešte v priebehu roku 1939 z protektorátu, resp. z okupovaného Poľska. Títo ľudia sa chceli vysťahovať ďalej, čo sa im však už nepodarilo, a tak zaviazli na Slovensku. Po čase ostali úplne bez hmotných prostriedkov, a preto Ústredňa štátnej bezpečnosti nariadila ich internovanie vo Vyhniach. Ubytovanie a stravovanie internovaným osobám museli hradiť slovenské ústredné židovské organizácie, čo značne zatažovalo ich rozpočet. Preto na jeseň 1941 začala Ústredňa židov prebudovávať vyhnianske ubytovacie stredisko na pracovný tábor. Začiatkom roku 1942

sa vo Vyhniach už pracovalo na výstavbe nového plaveckého bazénu a neskôr sa v provizórnych dielnach začal vyrábať kožený tovar, hračky, konfekcia a chemotechnické články. Administratívne vedenie a dozor nad táborom vykonávali príslušníci HG. Pohyb zadržancov bol obmedzený na územie tábora.²⁵⁾ Plány na vybudovanie veľkých pracovných táborov a židovských get, do ktorých malo prísť okolo 50 000 bezprávných a úplne ožobracených ľudí, ostali však iba na papieri, nakoľko pre ich realizovanie chýbali finančné i materiálne predpoklady a konečne i skutočná ochota rozhodujúcich vládnych činiteľov. Zo začiatku sa o výstavbu táborov zaujímali vysokí funkcionári režimu. V auguste 1941 si Mach, Koso a Kubala prezreli stavebné práce v Seredi a Novákoch²⁶⁾, no neskôr tento záujem ochabol a koncom roku 1941 spolu s rozpadom preškolovacích skupín a pracovných stredísk začína rapídne ochabovať aj výstavba veľkých židovských pracovných táborov a get.

Začiatkom r. 1942 začali slovenskí fašisti za silného tlaku nemeckých protektorov robiť prípravy pre „konečné riešenie“ židovskej otázky, spočívajúce v násilnom vystáhaní „neárijských“ obyvateľov zo Slovenska. Deportácie slovenských židov do táborov smrti prebiehali od 25. marca do 20. októbra 1942, kedy bolo násilne odvečených okolo 58 000 osôb²⁷⁾, z ktorých sa vrátilo po vojne iba niekoľko sto ľudí. V rámci deportačnej akcie vznikli na Slovensku prechodné koncentračné tábory, v ktorých sa sústreďovali židovskí občania pred ich vysídlením z územia štátu. Koncentračné tábory sa narychlo vybudovali na bratislavskej Patrónke, v Seredi, Novákoch, Žiline a Poprade. Stáli teda zväčša na miestach, kde sa pôvodne plánovali vybudovať veľké židovské pracovné tábory, resp. v objektoch, ktoré pre tento účel zapožičala vojenská správa. Tábory boli však veľmi nedostatočne pripravené, na čo i len dočasný pobyt väzňov. Napríklad na bratislavskej Patrónke, kde sa sústreďovali pred zaradením do transportu židovské ženy a dievčatá v nepoužívaných barákoch Ústavu pre mrzáčkov, nebolo spo-

čiatku žiadne osvetlenie, väzenkyne nedostávali stravu, spávali na betónovej podlahe, v najlepšom prípade na slame. Priam katastrofálne bolo hygienické a sociálne zabezpečenie tábora.²⁸⁾ O hospodárske zabezpečenie koncentračných táborov sa starala Ústredňa židov zo svojich finančných prostriedkov.

Prevádzka v sústreďovacích koncentračných táboroch začala 21. marca 1942, keď tam prišli prví väzni.²⁹⁾ Povolanci, ktorí boli privádzaní do táborov pod žandárskou, resp. gardistickou eskortou, si mohli zobrať so sebou batožinu do váhy 50 kg, v čom museli byť potraviny na 3 dni, šatstvo, prikrývky, jedálenské, čistiace a toaletné potreby. Po príchode do koncentračného tábora sa u väzňov urobila osobná prehliadka, pri ktorej sa im odobrali všetky peniaze, hodinky či iné, čo len trochu hodnotnejšie veci — pokiaľ ich vôbec ešte mali. Prehliadky robili príslušníci HG, ktorí vykonávali v táboroch strážnu službu, obyčajne s veľkou dávkou brutality, pričom úplne svojvoľne okrádali väzňov. Na 14. židovskom oddelení Ministerstva vnútra sa vypracoval presný režim vnútrotáborového života a smernice pre prísun väzňov do koncentračných stredísk. V týchto inštrukciách sa veľký dôraz kládol na psychologickú stránku akcie, ktorá mala prebiehať čo najpokojnejšie. Väzňom sa malo zdôrazňovať, že odchádzajú na prácu, ktoré pomôžu nielen im, ale aj slovenskému štátu. Na druhej strane však „ak by takéto uspokojujúce pôsobenie nepostačovalo, nech je zakročené, kde to bude treba, so všetkou rozhodnosťou a s použitím... i tých najdrastickejších prostriedkov“.³⁰⁾ Do koncentračných stredísk sa nasadili konfidenti, ktorí podávali ich veliteľom dôverné správy o náladách väzňov. Vcelku krátky pobyt väzňov v koncentračných táboroch i samotný akt vystavovania sa niesol v znamení brutality, hrubých násilností a všestranného ponižovania evakuantov zo strany gardistických strážcov. Bežnou praxou bolo bitie či iné fyzické týranie väzňov. K zvlášť surovým a trapným scénám dochádzalo na bratislavskej Patrónke a v Poprade, kde boli ženské tábory.³¹⁾ V jed-

notlivých koncentračných táboroch pracovali ako inštruktori poddôstojníci SS, ktorých povolal na Slovensko poradca—beráter pre riešenie židovskej otázky D. Wislicény.³²⁾ Esesácki poradcovia upozornili na seba zvlášť veľkou krutosťou vóči väzňom, čím nesporne ovplyvnili a posmelili aj gardistických strážcov. K naj-surovejším scénám v táboroch dochádzalo pri odvádzaní väzňov do transportných vlakov, pri ktorom ich gardistické stráže bili po rukách, aby pustili na zem zavazadlá (povolených 50 kg), prípadne im dýkami odrezávali remienky na batožine, prípevnenej na chrbte. Pri týchto akciách si vyberali gardisti najmä starcov, ktorí mali s odnesením svojich zavazadiel naj-väčšie ťažkosti. Dosť často sa stávalo, že vysídlencom chceli na ich poslednej ceste podať príbuzní, resp. známi nejaké jedlo, šaty či iné potreby. Ak takéhoto odvážlivca chytili gardisti, tak ho v naj-lepšom prípade surovo zbili, no niekedy ho dali priamo do odchádzajúceho trans-portu. Gardistickí strážcovia využívali svoje postavenie aj na vydieranie a kla-manie väzňov. Využívajúc skutočnosť, že tá-bory boli úplne nedostatočne zabezpeče-né po sociálnej i vyživovacej stránke, po-núkali väzňom, že za peniaze, zlato, cen-nosti, no aj celkom bežné veci im spro-stredkujú zakázaný styk s príbuznými, nakúpia im ešte potrebné veci, budú in-tervenovať za ich prepustenie, alebo im dokonca sľubovali pomoc pri úteku. U dr-vivej väčšiny takýchto „dobrodincov“ bo-lo prvou starosťou po vylákaní peňazí či inej odmeny zbaviť sa svojich „klientov“ a poslať ich najbližším transportom preč.

Tábori boli ohradené ostnatým drô-tom a strážili ich príslušníci HG. Napriek tomu sa podarilo viacerým väzňom z nich ujsť. Bolo po nich nariadené okamžité pátranie. Žandári, no hlavne príslušníci HG a Freiwillige Schützstaffel, poriadali s obľubou po slovenských mestách a de-dinách, samotách, lesných chatách a pod. Štvanice na skrývajúcich sa židov. Po chy-tení dezertérov bili a odvedli opäť do tá-bora, kde boli zaradení do najbližšieho transportu.³³⁾ [Viacerí perzekvovaní židia našli v tejto dobe záchranu v tvoriacich sa partizánskych jednotkách v sloven-

ských horách.] V lete 1942 začali depor-tácie postupne viaznuť a jednotlivé kon-centračné tábory, odkiaľ sa vypravovali transporty, postupne zanikali. Od júla 1942 fungoval už iba koncentračný tábor v Žiline, z ktorého sa vypravili posledné deportačné vlaky. O žilinskom koncentrá-ku bolo známe, že tam vládli zvlášť ne-ludské podmienky. Tamojší gardisti ži-dovských väzňov, obyčajne už úplne apa-tických, bezdôvodne bili, šikanovali, vy-stavovali zahanbujúcim telesným pre-hliadkam, okrádali ich o bežné veci dennej potreby a všemožne ponižovali. Ži-linský tábor si prišiel pozrieť počas svo-jej návštevy na Slovensku v máji 1942 aj A. Eichmann. Privedol so sebou i jedné-ho filmového kameramana, ktorý tu nato-čil dokumentárnu snímku.

Tak ako postupne zanikali koncen-tráčné strediská, vytvárali sa na Sloven-sku ešte počas deportácií nové pracovné tábory, ktoré na rozdiel od predchádzajú-cích podobných útvarov nezanikli po niekoľkých mesiacoch, ale existovali tu viac ako dva roky.

Židovské pracovné tábory (ŽPT), kto-ré vznikli v priebehu r. 1942, tvoria špe-cifickú kapitolu riešenia židovskej otá-zky v slovenskom štáte. Tesne pred depor-táciami začalo vedenie slovenských židov (Ústredňa židov) veľmi intenzívne forsí-rovať založenie pracovných táborov, kto-ré mali odvrátiť od židovských občanov hroziace nebezpečenstvo násilného vy-sídlenia. Bola to zúfalá snaha presvedčiť vládnych slovenských činiteľov o tom, že tunajší židia môžu byť svojou pracovnou činnosťou v táboroch užitoční na viace-rých úsekoch hospodárskeho života. Deň po začatí transportov, 26. marca 1942, sa prerokoval na zasadnutí Štátnej rady list predsedu Ústredne židov A. Šebestyéna, v ktorom sa poukazyvalo na možnosť za-mestnať okolo 40 000 židov na rôznych stavebných či poľnohospodárskych prá-cach, pre štát za veľmi výhodných pod-mienok.³⁴⁾ Tieto argumenty na prekaze-nie deportácií nestačili, no obrovské úsi-lie o záchranu židovských obyvateľov v pracovných táboroch na území sloven-ského štátu, ktoré vyvíjala Ústredňa ži-dov pomocou intervencií, rozumových i

citových argumentov a v neposlednom rade aj prostredníctvom veľkorysého dopĺňania ľudských i nemeckých činiteľov, prinieslo aspoň čiastočné výsledky. Aj počas trvania deportácií pracovali v Sereďi a Novákoch zvláštne skupiny židovských robotníkov, budujúcich dielenské priestory, v ktorých sa začalo už aj vyrábať. Práca pokračovala aj vo vyhnianskom tábore. Pracovné skupiny v táboroch nemali byť predbežne zaradované do deportačných transportov. Tento príkaz sa však veľmi často porušoval, nakoľko veliteľa koncentračných táborov, na území ktorých pracovali aj židovské táborové dielne, svojvoľne dopĺňali ich pracovníkmi jednotlivé transporty, ktoré museli mať podľa nemeckej požiadavky presne 1000 väzňov. Robilo sa to najmä v posledných transportoch (v septembri a októbri 1942), keď celá vysídľovacia akcia už značne viazla.³⁵⁾

Dôležitým medzníkom pre ďalší vývoj týchto inštitúcií bola vyhláška Ministerstva vnútra z 1. apríla 1942 o zriadení židovských pracovných táborov na základe § 22 Židovského kódexu.³⁶⁾ Vyhláška hovorí o troch táboroch (Nováky, Sereď, Vyhne) mala v tom čase viac symbolický ako praktický význam, nakoľko práve v čase jej výjdenia sa naplno rozbiehala deportačná akcia. Napriek tejto priam beznádejnej situácii práca na výstavbe táborov, resp. v táborových dielnach ďalej pokračovala. Na jeseň 1942 nastal intenzívnejší rozmach táborov, i keď sa vtedy ešte nevedelo, či sa v deportáciách nebude po kratšej prestávke pokračovať. V novembri 1942 vypracovala Ústredňa židov pre niektoré centrálné slovenské úrady memorandum, v ktorom na faktoch dokumentovala činnosť, dobré pracovné výsledky a veľké perspektívy židovských pracovných táborov.³⁷⁾ Od jesene 1942 až po koniec augusta 1944 sa vyvíjali ŽPT ako pracovné útvary na Slovensku ponechaných židovských občanov, ktorí boli vyradení z hospodárskeho života. Pracovné tábory sa riadili zásadou sebestačnosti v tom zmysle, že náklady na ich vybudovanie a udržiavanie ako aj na zaopatrenie práceneschopných rodinných príslušníkov tamoj-

ších zaradencov sa museli hradit' z výťažku táborových dielní.

Ústredné vedenie a dozor nad ŽPT vykonávalo 14. oddelenie Ministerstva vnútra prostredníctvom vládneho komisára pre pracovné tábory J. Pečúcha. Na čele každého tábora stál veliteľ — komisár, ktorý ho viedol po stránke administratívnej, pracovnej a hospodárskej a zároveň bol aj veliteľom bezpečnostnej a strážnej služby, pozostávajúcej z príslušníkov HG. Na jar 1944 došlo v tomto smere k reorganizácii: strážne oddiely HG boli v táboroch vystriedané žandárskymi expozitúrami, ktorých veliteľ sa stal zároveň aj komisárom pracovného tábora.³⁸⁾ Zmenu si vynútila okolnosť, že gardistickí veliteľa nemali absolútne žiadne odborné ani praktické znalosti pre vedenie pracovných táborov. Okrem toho využívali, ako to bolo v prípade sereďského komisára Vašinu, svoje postavenie k obohacovaniu sa z výrobkov tábora, teda vlastne z okrádania štátu, nakoľko ŽPT boli štátne výrobné podniky.³⁹⁾ Pomocným a poradným orgánom komisára bola židovská rada, ktorej členov pre jednotlivé úseky správy tábora (technický, obchodný, hospodársky, administratívny, sociálny, zdravotný) menoval vládny komisár pre ŽPT. V rade boli aj zástupcovia robotníctva, ktorých tam menoval príslušný komisár tábora. Dôležitým orgánom v táborovom živote bola Ústredná kancelária pre židovské pracovné tábory, ktorá vznikla 13. marca 1943 ako priamy orgán Ústredne židov.⁴⁰⁾ Táto inštitúcia rozhodujúcou mierou ovplyvňovala hospodársky rozvoj táborov a riešila všetky závažné otázky vnútrotáborového života. Pritom všetky návrhy Ústrednej kancelárie i jednotlivých židovských rád museli schváliť nadriadené orgány. V ŽPT pracovali aj pridelení vládni účtovníci, ktorí mali kontrolovať finančné a obchodné hospodárenie v táborových podnikoch. Títo úradníci však vo vedení ŽPT nezohrali nejakú podstatnejšiu úlohu.

Výrobná činnosť židovských pracovných táborov sa usmerňovala tak, aby bola v súlade s požiadavkami domáceho trhu, no pritom nebola na úkor slovenských pracovných síl a podnikov. Pri ur-

čovani výrobného programu táborových dielní bolo treba brať do úvahy židovské kvalifikované pracovné sily, ktoré boli k dispozícii. Bolo treba voliť predmety výroby vzhľadom na možnosti zaobstarávania surovín, na zariadenie dielní, na obmedzený investičný a prevádzkový kapitál. Bolo treba tiež hľadať na to, že ŽPT majú plniť predovšetkým objednávky štátnych a verejnoprávných ustanovizní (vojska, žandárstva, polície, železničiarov atď.). Objednávky bolo treba plniť v presných časových limitoch a vybavovať ich za výrobnú cenu. Uvedené podmienky bolo možné dať do súladu len tak, že sa v jednotlivých táboroch založili rôzne dielne, ktoré vyrábali široký sortiment spotrebných článkov. Vo všetkých troch táboroch bol jeden väčší podnik (v Seredi stolárstvo, v Novákoch šitie konfekcie, vo Vyhniach výroba chemotechnických článkov), ku ktorému sa pridružovali menšie dielne: čalúnicke, zámočnícke, klampiarske, hodinárske, brašnárske, kožušnícke, kartonáže, cementárske atď. Všetky tri tábory mali aj menšie poľnohospodárske podniky s rastlinnou i živočíšnou výrobou, ktoré slúžili na krytie vlastných vyživovacích nákladov. V auguste 1943 pracovalo v táboroch 38 rôznych remeselníckych dielní.⁴¹⁾

Produkčná činnosť táborových dielní, vybavených inventárom z bývalých židovských podnikov, bola prvoradým činiteľom, od ktorého záležala existencia samotných ŽPT, založených na zásade sebestačnosti. Preto Ústredňa židov prostredníctvom Ústrednej kancelárie, resp. židovských rád jednotlivých táborov vyvíjala veľké úsilie o hospodárskoobchodnú prosperitu ŽPT. To sa aj podarilo, takže v decembri 1942 mohol vládný komisár Pečúch hlásiť, že židovské pracovné tábory sú „dôležitým činiteľom v hospodárskom živote štátu“.⁴²⁾

Snaha o prosperitu sa prejavila však aj u štátneho vedenia táborov. Nešlo tu o nijaké humanitné spolicenie so židovskými väzňami, ale o výlučne hospodársky záujem, ako to dokazuje aj jedna z Pečúchových správ, v ktorej sa hovorilo, že „Ministerstvo vnútra má eminentný záujem na tom, aby obstaralo pracov-

né príležitosti pre židov zadelených do pracovných táborov, a to preto, aby sa plnila úloha uložená vládou v tom zmysle, že židovské pracovné tábory nesmú pripadnúť na farchu štátnej pokladnice“.⁴³⁾ Z pracovných táborov sa postupne vytvorili dobre organizované hospodárske celky. Tábory svoje výrobky dodávali pre ministerstvá a im podriadené úrady, pre štátne alebo štátom spravované podniky, verejné inštitúcie a útvary, ktoré vzhľadom na režižné ceny získavali značné úspory. Produkčná činnosť ŽPT mala vzostupnú tendenciu, priamo úmernú rýchlosti blížiaceho sa frontu z východu. Ich výrobná kapacita sa zvyšovala aj početným vzrastom väzňov, najmä r. 1943, kedy tam boli pridelení príslušníci rozpustených židovských vojenských pracovných útvarov. Priemerný počet väznených osôb sa pohyboval v Seredi okolo 1200, Novákoch od 1800 do 2000 a vo Vyhniach 350. Spolu bolo teda umiestnených v ŽPT na Slovensku okolo 3500 väzňov, z čoho dvojtretinovú väčšinu tvorili muži.⁴⁴⁾ Na jar 1944, keď došlo k vysídlovaniu židovských občanov zo Šarišsko-zemplínskej župy na stredné, resp. západné Slovensko, sa stala veľmi aktuálnou myšlienka zriadenia nových židovských pracovných táborov. V lete 1944 sa začal vytvárať tábor v Krupine, ktorého mužskí väzni mali pracovať v neďalekom čadičovom lome a ženy, staršie deti, resp. osoby so zníženou pracovnou schopnosťou mali robiť v malých pridružených táborových dielnach. Prudký spád politických a vojenských udalostí na Slovensku však prekážil ďalšie budovanie krupinského tábora.⁴⁵⁾

Relatívne vysoká produkčná kapacita dielní bola podmienená aj tým, že všetci väzni, okrem detí do 14 rokov (ani táto veková hranica sa však vždy nedodržiavala), resp. úplne práceneschopných osôb, boli zapojení do práce. Dovoľovala to špecifická organizácia dielní, v ktorých sa mohli uplatniť aj ženy, mladiství, starci a osoby so zníženou pracovnou schopnosťou. Pomer pracujúcich k nepracujúcim osobám bol v ŽPT približne 80:20. Samotní väzni sa delili na dve kategórie: 1. pracovné jednotky zárobkove

činné, ktoré zabezpečovali svojou prácou v dielňach existenciu a sebestačnosť tábora, 2. pracovné jednotky nezáróbkove činné, ktoré slúžili vlastnej vnútornej potrebe tábora a jeho správe, resp. samospráve. K tejto kategórii patrili administratívni, hospodárski a obchodní pracovníci, lekári, ošetrovatelky, učitelia a vychovávateľa tamojších škôl, resp. opatrovníci, kuchári, príslušníci židovskej táborovej polície a pod. Z tohto hľadiska bol v ŽPT pomer medzi produktívnymi a neproduktívnymi väzňami 60:40, čiže dve produktívne sily museli živiť svojou prácou okrem seba ešte jednu neproduktívnu osobu. Pri vzniku táborov určilo Ministerstvo vnútra priemerný denný náklad na 1 člena tábora 17 Ks, stravné činilo pôvodne 7 Ks a postupnou konsolidáciou bolo zvýšené na 9 Ks. Pracovná doba v táboroch bola od 7 do 12 a od 13 do 18 hodín. V sobotu popoludní a v nedeľu sa nepracovalo. Muži pracovali týždenne 55 a ženy 48 hodín.⁴⁶⁾

Jednou z najdôležitejších otázok ŽPT bola ich sociálna stránka. Tábory boli vlastne samostatné obce, ktoré sa museli z vlastných prostriedkov všestranne zabezpečiť. Na počiatku ich jestvovania bol problém o to komplikovanejší, že tam prichádzali ľudia okradnutí o všetok majetok a často i najzákladnejšie osobné potreby. Tento fakt určoval aj počiatočné, po sociálnej stránke veľmi ťažké podmienky života v táboroch, ktoré sa až postupne stávali znesiteľnejšími zásluhou hospodárskej prosperity ŽPT, vonkajšej pomoci, ktorú dostávali tábory prostredníctvom Ústredne židov, ako aj celkového zmiernenia politiky vlády pri riešení židovskej otázky, čo bolo najmä od polovice r. 1943 ovplyvnené jej alibistickými pohŕnkami.

Ubytovanie sa riešilo v ŽPT tak, že rodiny, pokiaľ to bolo možné, bývali oddelene v jednotlivých miestnostiach táborových barákov (často však aj 2 — 3 pohromade), zatiaľ čo jednotliví väzni bývali v spoločných ubikáciách. Bolo treba vynaložiť veľkú snahu, aby sa v týchto podmienkach zabezpečili znesiteľné zdravotné a hygienické pomery. Zdravotnú službu v táboroch vykonávali židovskí le-

kári a ošetrovatelky — tamojší väzni. Ošetrovne sa postupne vybavovali potrebným lekárskeým zariadením z likvidovaných židovských ordinácií. Na počiatku boli aj na tomto úseku veľké nedostatky materiálneho rázu, ktoré sa odrazili v niektorých typických táborových chorobách: týfus, úplavica, spalničky, čierny kašeľ, zápal očných spojiviek, ochorenie štítnej žľazy, Tbc a pod. Fakt, že sa choroby epidemicky nerozšírili, svedčí o dobrej práci táborových zdravotníckych služieb. Ťažko chorí väzni sa liečili v židovskej nemocnici v Sereďi, resp. na náklady príslušných táborov v Kvetnici pri Poprade, v nemocnici v Spišskom Podhradí a v Palúdzke. Pre prestarých a úplne práceneschopných väzňov sa zriadil v Novom Meste nad Váhom starobinec, udržiavaný z hmotných prostriedkov tábora.

Slovenské židovské pracovné tábory navštívili niekoľkokrát predstavitelia Slovenského červeného kríža, ktorí vo svojich správach potvrdili dobrú prácu táborovej zdravotnej služby, no na druhej strane poukazyvali na mnohé nedostatky miestneho charakteru, ktorými tábory permanentne trpeli.⁴⁷⁾ Veľa sa poukazyvalo najmä na stravu, ktorá obsahovala denne len asi 1500—1700 kalórií, nevyhovovala jednak detom, jednak — a najmä — nestačila pre fyzicky ťažko pracujúcich väzňov. Iba raz za deň, na obed, sa podávalo viac-menej kompletnej jedlo.

Veľkou zvláštnosťou v slovenských ŽPT boli jasle pre deti do 3 rokov a detské opatrovne pre deti od 3 do 6 rokov.⁴⁸⁾ Tieto zariadenia, udržiavané tiež z rozpočtu tábora, sa utvorili preto, aby sa uvoľnili pracovné sily (ženy — matky) pre výrobnú činnosť v táborových dielňach. Od jesene 1942 začalo v ŽPT aj vyučovanie v tamojších obecných školách, ktoré zorganizoval a usmerňoval školský a kultúrny odbor Ústredne židov. Zo začiatku školám chýbali takmer všetky prostriedky potrebné k vyučovaniu. Tento nedostatok sa postupne tiež podarilo odstrániť za pomoci židovských obecných škôl, existujúcich mimo táborov, i vďaka pomoci židovských občanov, ponechaných na základe výnimiek v riadnom hospodárskom živote. V táborových školách sa

vyučovalo podľa platných štátnych školských osnov. Žiaci starší ako 10 rokov okrem teoretického vyučovania pracovali každý deň 2 hodiny v dielňach, kde sa zaoberali do nejakého remeselníckeho obrú. Pre 14 — 16ročných väzňov sa zriadili odborné remeselnícke školy.⁴⁹⁾

Postupnou konsolidáciou a upevňovaním ekonomickej stránky sa dosahovali v ŽPT na Slovensku zvláštnosti, ktoré by sme asi ťažko našli v podobných zariadeniach, vzniknúcich v Európe v čase nacistickej nadvlády. K týmto špecifikám patrilo poistenie táborových zariadení, hradené tábormi i jemu vyplácané, táborové kantíny, vyplácanie vreckového robotníkom, zriadenie výpožičných táborových knižníc, poriadanie prednášok, divadelných predstavení, športových súťaží a iných podujatí, najmä pre deti táborových príslušníkov, ako i povolenie židovských, resp. kresťanských náboženských obradov. (V ŽPT na Slovensku bolo 16 % prekrstených židov, na ktorých sa však vzťahovalo rasové zákonodarstvo.)⁵⁰⁾ Podľa týchto zvláštností však nemožno pozeráť na celkový charakter táborov, ktoré boli zriadené a budované ako perzekučné väzenské inštitúcie.

Všestranné udržiavanie táborov a zabezpečovanie základných životných potrieb ich zariadení si vyžadovalo značné finančné náklady, ktoré tábory aj napriek svojej nesporenej obchodnej a hospodárskej prosperite nemali k dispozícii. Najväčšiu pomoc im poskytovala Ústredňa židov, ktorá pre ich potreby uvoľňovala zo svojho finančného rozpočtu značné čiastky. Okrem toho pre sociálne a zdravotné účely táborov začala Ústredňa židov v priebehu r. 1943 organizovať medzi slovenskou mimotáborovou židovskou pospolitosťou akciu dobrovoľných peňažných, ošacovacích či iných vecných príspevkov. Takto získané prostriedky sa používali na zlepšenie stravy, na zvýšenie starostlivosti o deti a poskytili sa najmä pre potreby chorých.⁵¹⁾ Okrem domácej pomoci dostávali židovské pracovné tábory na Slovensku podporu aj zo zahraničia. Boli to zásielky balíkov s potravinami alebo liekmi od židovských pomocných organizácií v Štokholme a Ženeve,

resp. od rôznych dobročinných pomocných organizácií vo Švédsku a vo Švajčiarsku. Uvedené skutočnosti dovoľujú urobiť si predstavu, prečo sa v židovských pracovných tábormi na Slovensku vytvorili na vtedajšie pomery židovských občanov takmer výnimočné podmienky. Takýto stav bol trňom v oku tunajšej sfašizovanej nemeckej menšine, ktorá vôbec neustávala vo svojom protizidovskom fanatizme a štvála aj proti podmienkam väzňov v pracovných tábormi.⁵²⁾ Aj nemecký vyslanec na Slovensku Ludin sa v jednej zo svojich depeší do Berlína v r. 1944 zmienil o ŽPT a poznamenal, že židia majú v tábormi príliš veľa samostatnosti i voľnosti, a preto tieto útvary nemali by sa nazývať pracovnými tábormi, ale výrobnými strediskami.⁵³⁾

Napriek všetkým týmto faktom nemožno tvrdiť, že slovenské ŽPT boli akými idyllickými ostrovmi, na ktorých čas slovenských židov prechala antisemitské vyčinenie fašistov. Do táborov prichádzali ľudia hmotne okradnutí, morálne a psychicky zdeptaní, žijúci v stálom strachu a neistote pred odtransportovaním do vyhladzovacích táborov, z ktorých už na jeseň 1942 prenikli na Slovensko prvé hrozné pravdivé správy. To všetko zanechalo na táborových väzňoch stopy, prejavujúce sa v nervovom vyčerpaní a v stálej duševnej depresii. Okrem toho väzni v tábormi boli permanentne ohrození v prípade obnovenia deportácií, na čo naliehali jednak nacisti, jednak domáce radikálne fašistické živly. Na Slovensku boli ešte stále silné tie politické kruhy, ktoré sa snažili o deportovanie, t. j. vyvraždenie všetkých tunajších židov. Vedúci 14. oddelenia Ministerstva vnútra Vašek informoval, že židia koncentrovaní v pracovných tábormi budú vyvezení mimo územie štátu v prvých transportoch po ich obnovení.⁵⁴⁾ Na jar 1943 sa robili konkrétne prípravy na obnovenie deportácií. V židovských pracovných tábormi sa sprísnilo bezpečnostné opatrenia majúce zamedziť útek väzňov.⁵⁵⁾ 14. oddelenie Ministerstva vnútra vypracovalo návrh k ďalšiemu etapovitému riešeniu židovskej otázky. Tento plán už konkrétne stanovil, že v dňoch 18. — 22. apríla o-

pustia Slovensko prvé štyri transporty, do ktorých sa mali zaradiť príslušníci ŽPT, židovských vojenských pracovných útvarov a židovské osoby z väznic, starobincov a nemocníc.⁵⁶⁾ Aj začiatkom r. 1944 bol zo 14. oddelenia poslaný prezidentovi Tisovi návrh, v ktorom sa žiadalo zriadenie ďalších táborov, kde by sa jednak využili lacné židovské pracovné sily, jednak by sa v nich sústredili osoby, ktoré by sa pri prvej vhodnej príležitosti deportovali.⁵⁷⁾ V tejto súvislosti treba upozorniť, že v židovských pracovných táboroch sa nachádzali tie židovské osoby, ktoré nemali žiadne výnimky a podliehali vystahovaleckému zákonu prijatému slovenským snemom 15. mája 1942.⁵⁸⁾

ŽPT boli od svojho okolia prísne izolované a strážené, i keď táto izolácia sa vďaka pomoci okolitého „árijského“ obyvateľstva porušovala. Tábory mali jednoznačne donucovací, väzenský charakter. Boli v nich väznení nielen zo zamestnania vyradení židovskí občania, ale aj „neárijské“ osoby, ktoré sa nejakým spôsobom previnili proti desiatkam protižidovských nariadení a obmedzení. Osobná sloboda zadržancov bola ohraničená ostatným drôtom tábora a aj tam bola vystavená — najmä v prvom období — svojvôli komisára, gardistov, resp. žandárov. Obyvateľom tábora sa cenzurovala pošta a za priestupky sa pokutovali rôznymi trestami, vrátane miestneho väzenia.⁵⁹⁾ V počiatočnom štádiu vyhnianskeho tábora tamojší gardistický veliteľ Gindl zaviedol pre väzňov telesné tresty — palicovanie. Príslušníci ŽPT mohli opúšťať objekt tábora len zo služobných dôvodov, čo sa hojne využívalo na nadväzovanie stykov s okolitým obyvateľstvom. O tom, že sa väzni necítili v ŽPT bezpečne a blahobytné, svedčí o. i. aj množstvo dezercíí, ktoré sa rozmohli najmä r. 1944, čo súviselo so vzrastom partizánskej siete na Slovensku. 14. oddelenie Ministerstva vnútra v snahe zamedziť úteky nariadilo zaviesť proti príbuzným dezertéra v tábore, alebo mimo neho trestné pokračovanie.⁶⁰⁾

Okrem ŽPT existovali v r. 1943—1944 na Slovensku aj židovské pracovné strediská (ŽPS). (Tieto inštitúcie nemali nič

spoločného so židovskými pracovnými strediskami, tvorenými na Slovensku r. 1941 na základe vyhlášky MV z 5. apríla 1941, o ktorých bola reč na predchádzajúcich stranách.) Židovské pracovné strediská boli uzavreté a izolované menšie pracovné skupiny, pridružené k už existujúcim hospodárskym podnikom. Väzni v ŽPS boli až na malé výnimky mladí muži, schopní vykonávať ťažké fyzické práce. Prvé strediská vznikli už v zime 1942 až 1943. Najprv to bolo v Žiline, kde zaradenci pracovali na výstavbe športového štadiónu; v januári 1943 sa utvorilo stredisko v Ilave pri stavbe miestnej hydrocentrály.⁶¹⁾ V tomto stredisku boli sústredení prekrstení židovskí občania a „neárijskí“ partneri zo zmiešaných manželstiev. Na jar 1943 sa pracovalo už v stredisku v Nitre, v tamojšej tehelni, a v Degeši na stavbe cesty, resp. úzkokoľajnej železnice.⁶²⁾

Na jar 1943 sa zriadili 4 nové pracovné strediská, do ktorých prišli osoby z rozpustených židovských vojenských pracovných útvarov: v Devínskej Novej Vsi, Juri pri Bratislave, Lábe a Zohore. Židovskí robotníci v Devínskej Novej Vsi pracovali v tamojšej tehelni a väzni z ďalších troch nových stredísk robili regulačné a zemné práce pre firmu Moravod.⁶³⁾ Na konci r. 1943 časť robotníkov zo Zohoru a Lábu prešla do nových stredísk v Kraľovanoch a Kostoľnej pri Trenčíne, kde pracovali na stavbe dvojkoľajného tunela, resp. pri výkope kanálov.⁶⁴⁾ Na jar 1944, v čase vysťahovania židov zo Šarišsko-zemplínskej župy, sa utvorili ďalšie pracovné strediská v Bratislave (2), Ivanke pri Nitre, Zemianskej Kerti, Horných Krškanoch a Liptovskom Hrádku. Všetky tieto strediská vznikli buď na poľnohospodárskych veľkostatkoch, alebo pri väčších stavbách.⁶⁵⁾ Židovské pracovné strediská sa budovali tiež na princípe sebastačnosti. Väzni bývali a stravovali sa v ohradených priestoroch a boli pod dozorom ozbrojených príslušníkov HG. Hospodársky usmerňovala strediská Ústredná kancelária pre ŽPT a sociálne im pomáhala Ústredňa židov. V niektorých strediskách sa utvorili aj židovské rady. Po organizačnej a sociálnej stránke sa

však v pracovných strediskách zďaleka nedosiahla úroveň ŽPT. Celkový počet väzňov v židovských pracovných strediskách sa pohyboval okolo 650 osôb.⁶⁶⁾

Existencia židovských pracovných táborov a stredísk na Slovensku bola časovo ohraničená začiatkom vojenských povstaleckých akcií a príchodom nemeckých okupačných vojsk na Slovensko v posledných dňoch augusta 1944. Táboroví väzni nesledovali však prebiehajúce politické udalosti pasívne. Vo vnútri jednotlivých táborov, resp. stredísk pracovali viaceré ilegálne protifašistické odbojové skupiny, v ktorých vedúcu úlohu zohrali komunisti. Ilegálne skupiny, najmä v Seredi a Novákoch, mali veľmi živé spojenie s vonkajším protifašistickým hnutím. Najaktívnejšia bola odbojová skupina v nováčkom tábore, ktorá mala priame spojenie s partizánskou skupinou na Vtáčniku, aktívne sa podieľala na oslobodení samotného tábora a prešla i s nazhromaždenou výzbrojou do povstania.⁶⁷⁾ Jednotka, utvorená z bývalých väzňov nováčkeho tábora, sa zúčastnila viacerých bojových akcií na povstaleckom fronte (najmä v bojoch na Hornej Nitre), v ktorých mala značné straty.

Vládne orgány sa v stupňujúcej vnútropolitickej kríze režimu a v čase narastania partizánskeho hnutia pokúšali zastrešiť obyvateľov táborov. V júni 1944 vydal minister vnútra Mach rozkaz posilniť početné stavy žandárstva v jednotlivých ŽPT, kam dal presunúť gulomety, ručné granáty a väčšie množstvo streliva.⁶⁸⁾ V júli 1944 vydal Mach smernice, aby sa v židovských pracovných táboroch a strediskách do krajnej miery zostrili opatrenia proti väzňom.⁶⁹⁾ Prírodzene, že tieto snahy fašistickej vlády nemohli zastaviť už valiace sa udalosti, do ktorých boli vtiahnuté aj židovské pracovné tábory a strediská. Nervozita v nich vrcholila 29. augusta 1944, kedy minister obrany Čatloš vo svojom rozhlasovom prejave oznámil príchod nemeckého vojska na Slovensko. Bol to signál pre hromadné dezercie a vlastne i rozpad táborov a stredísk, ktoré sa automaticky, resp. pomocou okolitých partizánskych jednotiek likvidovali po oficiálnom

vyhlásení Slovenského národného povstania. Značný počet bývalých väzňov sa zapojil po svojom oslobodení aktívne do povstania. Na slobodu sa však dostalo aj veľké percento žien, detí a ľudí neschopných vykonávať vojenskú bojovú službu. Títo, spolu s ostatnými židovskými občanmi, boli odkázaní na úkryty v horách, či u domáceho „árijskeho“ obyvateľstva, a boli vystavení neustálym štvaniciam, ktoré na nich plánujete poriadali nemeckí vojaci za pomoci príslušníkov pohotovostných oddielov HG. Tak sa začala druhá etapa deportácií a priameho vyvražďovania židovského obyvateľstva na Slovensku. V tejto etape sa stal bývalý ŽPT Sereď opäť koncentračným strediskom — jediným na Slovensku — odkiaľ boli židia transportovaní do vyhladzovacích táborov a na pochody smrti.

Od 10. septembra sa táborové baráky v Seredi začali opäť naplňať židovskými obyvateľmi. 14. septembra bolo v Seredi už 1500 židovských väzňov, čo bol už väčší počet ako stav počas najvyššej produkcie táborových dielní.⁷⁰⁾ Zo strany slovenských vládnych úradov tu boli návrhy, aby sa v sereďskom tábore obnovila práca.⁷¹⁾ Nacistické velenie však na toto riešenie nepristúpilo a zhromaždených židov buď deportovalo, alebo na mieste fyzicky likvidovalo. Veliteľ tunajšieho Sicherheidsdienstu Witiska 9. decembra 1944 hlásil, že do tej doby nemecké policajné jednotky zatkli na Slovensku 9653 židovských osôb, z ktorých bolo do nemeckých koncentračných táborov poslaných 8975 a 678 dostalo „zvláštne ošetrovanie“, t. j. bolo popravených priamo na Slovensku.⁷²⁾ Sereďský tábor sa tak stal akousi prestupnou stanicou, odkiaľ boli tisíce židovských, no i nežidovských obyvateľov Slovenska posielané do iných nacistických koncentračných táborov a na pochody smrti. Posledný transport zo Seredi bol vypravený bezprostredne pred oslobodením mesta 30. marca 1945.⁷³⁾ Pravdepodobne tento transport prišiel ešte do Terezína 7. apríla 1945.⁷⁴⁾ Tak sa skončila posledná etapa histórie koncentračných a pracovných táborov, zriadených na Slovensku v r. 1938 — 1945 pre rasove pernasledovaných občanov.

Poznámky

- 1) Pokiaľ budeme hovoriť v našej štúdií o Slovensku, myslíme tým územie tzv. Slovenskej republiky, ktorá vznikla 14. marca 1939. To znamená, že nie sú tu pojaté južné kraje Slovenska, ktoré na základe vienedskej arbitráže v novembri 1938 obsadilo horthyovské Maďarsko a okupovalo ich až do oslobodenia Československej republiky r. 1945.
- 2) Štátny slovenský ústredný archív (ŠSÚA) Bratislava, fond Krajinského úradu, bez čísla, kartón 232.
- 3) Tamže; Slovák, 18. 12. 1938.
- 4) Gardista, 15. 4. 1939 a 29. 4. 1939.
- 5) Slovenský zákonník, 1939, vládne nariadenie č. 150/1939 Sl. z.
- 6) Slovenský zákonník, 1940, nariadenie s mocou zákona č. 130/1940 Sl. z.
- 7) Roku 1943, keď už bolo zo Slovenska deportovaných dve tretiny židovských obyvateľov, boli „neáriji“ na základe novelizovaného branného zákona vylúčení z vojenskej služby úplne.
- 8) ŠSÚA Bratislava, fond Ministerstva vnútra (MV), 1062/1942 14. oddelenie.
- 9) ŠSÚA Bratislava, fond Ministerstva hospodárstva, prez. -P-2816/1939; fond Úradu Predsedníctva vlády 9940/1939.
- 10) ŠSÚA Bratislava, fond Hospodárskej úradovne Predsedníctva vlády 14/1940.
- 11) Štátny archív Bratislava, fond Župný úrad Bratislava III, 905/1940 prez.; 634/1940 prez.
- 12) ŠSÚA Bratislava, fond Ústredného hospodárskeho úradu (ÚHÚ) 15 842/1942 ÚŽ; 61 033/1941 ÚŽ.
- 13) Úradné noviny, 5. 4. 1941.
- 14) Slovenský zákonník, 1941, nariadenie 153/1941 Sl. z.
- 15) Slovenský zákonník, 1941, nariadenie 198/1941 Sl. z. Židovský kódex sa stal jedným z najkrutejších novodobých protizidovských zákonov v Európe. Vo svojich 270 paragrafoch do detailov zafixoval riešenie židovskej otázky na Slovensku na prísnom rasovom základe, pričom v niektorých bodoch predstihol aj nacistické rasové norimberské zákony.
- 16) ŠSÚA Bratislava, fond ÚHÚ 43 254/1941 prez.
- 17) ŠSÚA Bratislava, fond ÚHÚ 43 254/1941 prez.; 59 233/1941 prez.
- 18) ŠSÚA Bratislava, fond ÚHÚ 685/1941 prez.
- 19) Z listu predsedu ÚHÚ Morávka predsedovi vlády Tukovi zo dňa 17. 6. 1941. — Tragédia slovenských Židov, Fotografie a dokumenty, Bratislava, 1949.
- 20) ŠSÚA Bratislava, fond ÚHÚ 916/1940 prez.
- 21) ŠSÚA Bratislava, fond Úradu Predsedníctva vlády 918/1940.
- 22) ŠSUA Bratislava, fond MV 59/1942, 14. odd.
- 23) Štátny archív Bratislava, fond Župného úradu Bratislava III, 261/1941 prez.
- 24) ŠSÚA Bratislava, fond MV 62/1942 14. odd.; Vestník Ústredne Židov, 28. 11. 1941; Oskar Neumann, Im Schatten des Todes, 1956, s. 121.
- 25) ŠSÚA Bratislava, fond ÚHÚ 144/1944 prez.; Gardista, 5. 7. 1942.
- 26) Gardista, 29. 8. 1942.
- 27) ŠSÚA Bratislava, fond MV 12 266/1942, 14. odd.
- 28) ŠSÚA Bratislava, fond Národného súdu (NS), Imrich Vašina, TnIud. 62/45.
- 29) ŠSÚA Bratislava, fond MV 562/1942, 14. odd.
- 30) ŠSÚA Bratislava, fond MV 807/1942, 14. odd.
- 31) ŠSÚA Bratislava, fond NS, Imrich Vašina, TnIud. 62/45.
- 32) Tamže.
- 33) Tamže.
- 34) ŠSÚA Bratislava, fond NS, Dr. Karol Mederly, TnIud. 13/46, zápisnica zo zasadnutia Státnej rady 26. 3. 1942.
- 35) ŠSÚA Bratislava, fond NS, Imrich Vašina, TnIud. 62/45.
- 36) ŠSÚA Bratislava, fond MV 1433/1944, 14. odd.
- 37) ŠSÚA Bratislava, fond ÚHÚ III-A-1732.
- 38) ŠSÚA Bratislava, fond MV 1320/1944, 14. odd.
- 39) Tamže.
- 40) ŠSÚA Bratislava, fond ÚHÚ III-A-1731/1944.
- 41) ŠSÚA Bratislava, fond MV 14/1943, 14. odd.
- 42) ŠSÚA Bratislava, fond MV 12 525/1942, 14. odd.
- 43) ŠSÚA Bratislava, fond MV 1051/1943, 14. odd.
- 44) ŠSÚA Bratislava, fond MV 14/1943, 14. odd.
- 45) ŠSÚA Bratislava, fond MV 1387/1944, 14. odd.; 1414/1944, 14. odd.
- 46) ŠSÚA Bratislava, fond ÚHÚ III-A-1731/1944.
- 47) ŠSÚA Bratislava, fond MV 1179/1943, 14. odd.
- 48) ŠSÚA Bratislava, fond MV 14/1942, 14. odd.; 12 269/1942, 14. odd.
- 49) ŠSÚA Bratislava, fond ÚHÚ III-A-1730/1944; Vestník Ústredne Židov 11. 12. 1943.
- 50) ŠSÚA Bratislava, fond MV 1392/1944, 14. odd.; 1409/1944, 14. odd.
- 51) Vestník Ústredne Židov, 16. 4. 1943.
- 52) Grenzbote, 9. 1. 1944.
- 53) Livia Rotkirchen, Destruktion of Slovak Jewry, A Documentary History, 1961, str. XXXVIII.
- 54) ŠSÚA Bratislava, fond NS, Dr. Viktor Ravasz, TnIud. 22/45.
- 55) ŠSÚA Bratislava, fond MV 1000/1943, 14. odd.
- 56) ŠSÚA Bratislava, fond MV 166/1942, 14. odd.
- 57) ŠSÚA Bratislava, fond MV 1483/1944, 14. odd.
- 58) Slovenský zákonník, 1942, Ústavný zákon 68/1942 Sl. z.
- 59) ŠSÚA Bratislava, fond MV 1315/1943, 14. odd.
- 60) ŠSÚA Bratislava, fond MV 1042/1943, 14. odd.
- 61) ŠSÚA Bratislava, fond MV 1369/1943, 14. odd.
- 62) ŠSÚA Bratislava, fond MV 1312/1943, 14. odd.
- 63) ŠSÚA Bratislava, fond MV 1008/1943, 14. odd.; 1009/1943, 14. odd.; 1010/1943, 14. odd.

64) ŠSÚA Bratislava, fond MV 1218/1944, 14. odd.;
 Vestník Ústredne židov, 31. 12. 1943.
 65) ŠSÚA Bratislava, fond MV, bez čísla, kartón
 583.
 66) ŠSÚA Bratislava, fond MV, 14/1943, 14. odd.
 67) Jozef Hagara, História partizánskych bojov, I.
 Hornonitrianska brigáda, Prievidza 1946, s. 27—28.
 68) ŠSÚA Bratislava, fond MV 1424/1944, 14. odd.
 69) Tamže.

70) ŠSÚA Bratislava, fond MV 1480/1944, 14. odd.
 71) Tamže.
 72) Slovenské národné povstanie, Nemci a Slove-
 nsko, Dokumenty II, Bratislava 1970, dokument č.
 226, s. 457.
 73) L. Rotkirchen, c. d., s. XLIX.
 74) K. Lagus—J. Polák, Město za mřížemi, Praha
 1964, s. 342.

TEREZÍNSKÉ BÁSNĚ ILSY WEBEROVÉ

LUDVÍK VÁCLAVEK

Součástí oné rozmanité tvorby, jež vznikala ve známých nelidských a zvláštních podmínkách terezínského „ghetta“, jsou německé verše československé občanky Ilsy Weberové, verše, jež kdysi promlouvaly k řadě spoluvězňů a jež jsou i dnes známy, avšak jen nerozsáhlému publiku. Básně, z nichž bývá citováno vždy jen několik, a to, zdá se, ne těch nejvíce „reprezentativních“, si zaslouží pozornosti čtenáře i literárního historika, a to nejen jako svého druhu dokumenty, nýbrž také jako poetické artefakty.

Ilse Weberová, dívčím jménem Herlingerová, se narodila 10. ledna 1903 ve Vítkovicích. V mládí pomáhala matce v hostinci (otec brzy zemřel), po sňatku vedla domácnost. Neměla odborného či humanitního vzdělání, avšak spontánní „cit pro kulturu“. Citová náklonnost k dětem, pojící se se sociálními sympatiemi a zájmem, ji vedla k tomu, že často pečovala v duchu praktického humanismu o zubožené děti vítkovických proletářů, snažíc se zlepšit především jejich hygienický stav. Bytostné založení ji nutilo „vyjadřovat se verši“¹⁾, jež uveřejňovala zčásti v dětských přílohách řady listů. Zájem o hudbu se projevil mj. ve hře na mandolínu, již vyučovala i druhé, a ve skládání písní, blízkých typu písně lidové. Tuto autodidaktickou kulturní produkci uskutečňovala Weberová výhradně v německém jazyce; češtinu ovládla dobře, ta však nebyla jejím hlavním, a tedy také ne tvůrčím jazykem.

Na počátku nacistické okupace, v březnu 1939, odešla Ilse Weberová s manželem Vilémem a dvěma malými syny do Prahy. Odtud se podařilo dostat staršího syna Hanuše prostřednictvím záchranné akce v květnu 1939 za hranice, do Švédska, kde se dočkal konce války. V únoru 1942 byla rodina Weberova deportována do Terezína. Ilse Weberová působila po celou dobu internace jako ošetřovatelka nemocných dětí v Hamburských kasárnách. Vedle obětavé materiální péče věnovala dětem navíc péči psychickou a kulturní. Snažila se zaměstnat děti estetickou činností, básněmi a činohrami, jež pak předváděly dospělým. Terapii doplňovala hudbou, hrajíc na kytaru, již se podařilo propašovat do tábora jejímu manželovi. Sestavila také z dětí pěvecký sbor. — Vše, co v internaci pozorovala a prožila, zachycovala ve verších, v denně vznikajících příležitostných básních. Často své básně (případně ve zhudebněné, písňové podobě) přednášela skupinám dospělých.²⁾ Texty básní kolovaly v dosti četných opisech, jež se pak po osvobození zachovaly u řady bývalých spoluvězňů.

V říjnu 1944 byla Ilse Weberová dopravena s menším synem Tommym jedním z posledních transportů do Osvětimi, odkud se již nevrátila. Přihlásila se dobrovolně do

tohoto transportu, věříc falešným informacím ze strany SS, že se tak dostane k manželovi. Ten odešel o něco dříve v Terezína s pracovním vězeňským oddílem, jenž měl kopat zákopy na východní frontě.

Podívejme se krátce na předválečnou tvorbu Ilsy Weberové, vlastně — z velké části — ještě Herlingerové. Jde o desítky pohádek, povídek pro děti, většinou humorových, někdy mírně naučných (např. 8. 11. 1930 uveřejněn v *Onkel Max* polemický rozhovor autorčin s dítětem *Volkslied oder Schlager?* — Lidová píseň nebo šlágr?), jakož i o mnoho desítek básní určených vesměs dětem. Autorka je uveřejňovala v dětské příloze *Onkel Franz*, jež byla společná pro *Prager Tagblatt* a *Ostrauer Zeitung* (zde hlavně v letech 1920 — 1922). V letech 1928 — 1931 pak zvláště v ostravské dětské příloze *Onkel Max*. Dětské přílohy řady novin byly propojeny, a tak vycházely verše a pohádky Ilsy Herlingerové i v *Leipziger Kinderzeitung*, *Magdeburger Generalanzeiger*, *Coblenzer General-Anzeiger* a ještě v tuctu dalších listů v různých německých oblastech, a to v různých letech (často např. 1923 — 1925). Mnohá dílka byla tak otištěna vícekrát. Poslední prací Weberové, uveřejněnou v předválečné době, je (pokud bylo možno zjistit) báseň *Die Bedienerin* v *Prager Tagblatt* z 25. 4. 1937. (Nedomnívám se ovšem, že v materiálu, jež jsem měl k dispozici, je obsažena všechna tvorba z předválečné doby. Při prohlídce příslušných listů by se našlo ještě více drobných próz a básní, uveřejněných pod jménem Ilse Herlinger, Ilse Herrmann-Witkowitz, Ilse Weber či Tante Ilse.)

Na básních je patrna spontánní energie i neškolenost. Jde ovšem o „nezávazné“ věci. Slovník určený dětem, zdrobněliny, tematika dětského života a zvířátek atd. vytvářejí „něžný prostor“. Najdeme tu něco jako lidové písně s přírodní tematikou (např. *Herbst — Podzim, Auf der Pusteuna — Na Pustevnách*), projevy radostného životního pocitu a výzvy k euforii (např. *Den Jungen—Chlapcům*), ukolébavky (*Der Uhu—Výr*), říkanky apod. Zmíněná již báseň *Die Bedienerin (Posluhovačka)* vyjadřuje ve svých 16 verších sociální i osobní soucit se starou služkou, oceňuje její práci a lidskou hodnotu — v duchu podobném starší sociální poezii.

Herlingerová—Weberová psala také pro německé vysílání ostravského rozhlasu. Tam byla vysílána např. její rozhlasová hra *Bornemanns Kinder feiern Muttertag* (Bornemannovy děti slaví svátek matek), a také řada českých a slovenských lidových písní s textem, jež Weberová přeložila do němčiny.

Část rukopisů i autorských exemplářů všech těchto prací z dvacátých a třicátých let je zachována v pozůstalosti uložené u Viléma Webera v Praze.

Není ovšem pochyb o tom, že to hlavní, co Ilse Weberová vytvořila, vzniklo v těžkých podmínkách terezínské internace jako reakce na ni, jako závažné svědectví a zároveň projev mobilizace vnitřních sil člověka proti nacistické nelidskosti. Naléhavý a osobní charakter těchto veršů se liší podstatně od toho, co bylo napsáno Weberovou předtím v hravém, lehkém, neosobním tónu. Něco z tohoto tónu ovšem přešlo do pozdější tvorby.

Ilse Weberová napsala v Terezíně řadu básní. Jejich počet — podle sdělení Viléma Webera — byl vyšší než sto. Zachováno zůstalo 55 básní v německém originále, jež byly shledány většinou již v prvních letech po válce z opisů spoluvězňů. Kromě toho je známo pět básní, uchovaných jen v českém překladu, jež pořídil v Terezíně MUDr. Ota Guth (který se rovněž nevrátil). Později byly pořizeny jejich zpětné překlady do němčiny, a to Bertou Krausovou—Rosenovou, Hansem Gärtnerem, Rudolfem Iltsem.³⁾ Tyto zpětné překlady se ovšem liší v dikci, slovníku atd. od toho, co psala Weberová, a podávají jen přibližný obraz původního tvaru básně — podobně jako i Guthovy české překlady. Motivy a básnické nápady jsou ovšem pro autorku příznačné.

O básních, zachycených v německém originále, lze říci toto: Weberová se jeví jako tvůrce „bytostně poetický“, jako „naturtalent“ se značnou dávkou bezprostřednosti, se smyslem pro náladu, situaci a — v možnostech prostředků, jež jí jsou k dispozici — adekvátní výraz pro tuto náladu, situaci, svůj postoj k ní. Sděluje ve verších

svá pozorování a svědectví o lidech a jejich životě v terezínské internaci, své zážitky, vznikající při pozorování. Dovede bezprostředně komentovat uvnitř určitého vyhrazeného prostoru vždy vybrané, vyčleněné jevy, vztahy, „obrázky z Terezína“, vyjadřovat nálady. Weberová je jistě „písnový typ“ básníka, s dříve již projeveným založením pro něžnost a sentimentalitu, jež se tu ovšem střetává s krutou skutečností. Nemá vůbec v úmyslu tvořit snad nový typ slovesného umění, podtrhovat sílu prožitku novostí slovních a stavebních prostředků. Weberová je autodidakt, nemá „básnické vzdělání“ a není závislá na proudech moderní poezie německé, české či jiné. Její „přímé umění“, jež lze v mnoha básních charakterizovat jako „dokumentující nářek“ nad osudem terezínských vězňů, nevytváří zhuštěný básnický obraz. Tato okolnost — stejně jako omezenost a tradičnost vyjadřovacích prostředků — jistě brzdí sílu a účín veršů. Bylo by však omylem se domnívat, že snad „obsah“ (tj. dokumentárnost a hrůznost momentů skutečnosti, bezprostřednost zážitku, nálady, reflexe) zde natolik převažuje nad [jednoduchou] formou, že by nebylo poetického účínu a že by nebylo možno mluvit o umění. Básně Weberové ocenil německý spisovatel Arnold Zweig⁴⁾: hodnotí jejich svědeckou závažnost, jejíž ztvárnění je pozvedá nad pouhé zpravodajství, jejich citovou působivost — jejich literární formu označuje jako „nenáročnou“. Když H. G. Adler⁵⁾ mluví v souvislosti s básněmi Weberové (ale i jiných) o diletantství a „iritovaně neohrabaném způsobu“, pak se ukazuje takový soud jako jednostranně necitlivý, apriorně vylučující jistý druh básnického projevu. František Gottlieb⁶⁾ říká, že „nelze tyto verše odvažovat na estetických vázkách“, a tedy také v nich spatřuje něco mimo vlastní oblast umění. — Proti tomu lze říci, že básně Weberové jsou poezí a že jejich síla spočívá jednak v otřesnosti toho, o čem se mluví, v autentičnosti zážitku a výpovědi o něm, jednak v bezprostředně poetickém a konkrétním způsobu výpovědi. Je to poezie sui generis; naivita těmto básním neškodí, právě naopak. Umělecký účín tu nevzniká mistrným vytvářením výrazu, nýbrž autenticitou výpovědi a konfrontací Terezína s lidskostí, i tehdy, když slovo, postavené do průsečíku pozornosti, není neologismem. Básně I. Weberové představují v jednom svém způsobem originální, a to tím, že vznikla ve zcela „netradičním“, do té doby neexistujícím prostředí a kontextu tábora, a stává se nositelkou reakce na tento kontext. To dává zvláštní ráz těmto básním nejen v očích čtenáře, nýbrž i hodnotitele. Stupeň poetického zvládnutí jazyka a jeho obraznosti je ovšem v různých básních různý, někdy velmi různý. Silnou stránkou básní je právě to, že téměř všechny mají nepopíratelný „terezínský příznak“, že se nemohou vztahovat na jiné „světy“ a problémy — tedy aspekt, který by mohl u jiného typu poezie působit právě snížení její kvality a účínu. Ne nadarmo mluví František Gottlieb⁷⁾ o básních Weberové jako o jakémsi terezínském folklóru, o jejich síle, spočívající ve spontaneitě a poloanonymitě kolektivnosti. Na „bezprostředního čtenáře“ i na čtenáře „komparujícího“ působí verše Weberové, jak jsem se mohl přesvědčit, i dnes silněji než básně jiné, psané s většími ambicemi v ohledu novosti vyjadřovacích způsobů. Tím více měly své místo tam, kde vznikly a byly recipovány. Tím nemá být ovšem řečeno nic proti cestám, po nichž se ubírá vývoj poezie — jde jen o to, že i poezie jdoucí jinými než „hlavními“ cestami, má své místo a svou potenci.

Poezie Ilsy Weberové dosáhla v Terezíně podstatně vyšší úrovně ve srovnání s jejími básněmi předválečnými. V souladu s vážností situace vlastní a velkého kolektivu spoluvězňů se stává výpověď důraznější, mění se horizont. Přitom nešlo autorce o to, vytvořit dílo s plánovanou kompozicí, nějaký cyklus s jednotčím záměrem — její dílo sestává z básní výrazně příležitostných, které vytryskly z momentů pozorování a zážitku.

Metrum, rým, strofy jsou tu jednoduché, vesměs v typech tzv. tradičních. Příznačnější pro autorku (a snad účinnější) jsou ty z veršů, jež jsou psány ve zpěvných verších (např. *Abschied — Loučení*, intonovaný vlastně radostně). Mnohé však vykazují

dlouhé verše, někdy organické, jindy přetížené sdělením (např. *Die Prominenten—Prominenti*). Žánrová struktura její poezie je dána možnostmi, jež jí jsou známé a běžné. Najdeme tu např. několik „náladových básní“ — ovšem s terezínským příznakem, který z tohoto žánru vytváří vlastně jakýsi antižánr, a kde momenty pohody, vyplývající z pohledu na přírodu, skýtají jistou útěchu, alespoň na chvíli: *Der Abend (Večer)*, *Eine Wiese auf der Bastei (Louka na baště)*, *Stückchen Freiheit (Kousíček svobody)*.

Opakovaně se objevují ukolébavky, v nichž se pojí nářek nad současným osudem s vyslovením víry v osvobození v budoucnosti: *Theresienstädter Schlummerlied (Terezínská ukolébavka)*, *Wiegenlied vom Polentransport (Ukolébavka o transportech do Polska)*, *Vor dem Einschlafen (Před usnutím)*. Nemusí být zcela jasné, zda představy o záchraně vyplývají z vlastních nadějí či iluzí, nebo zda jde o účel, o uklidnění druhých — pravděpodobnější je tato účelovost, vždyť ukolébavky jsou zcela zaměřeny k „adresátům“, tj. dětem, ve slovníku i horizontu a tónu.

Jinou skupinu představují básně osobního smutku, v nichž najdeme verše, jako např. tento: *„Es blutet mein Herz und zuckt voller Pein“ (Krvácí mi srdce a svírá se bolem)* — v básni *Tor der Magdeburger Kaserne (Brána Magdeburských kasáren)*. Jde tady jistě o osobní lyriku, avšak opřenou o jakýsi rituál smutku a utrpení, vytvořený ve slovesnosti. „Já“ se tu srovnává s mytologickou bytostí, realita s kanonizovanou, pohádkovou nereality ze známé pohádky. Autorka tedy začleňuje své osudy a pozorování do prvků kulturního povědomí, jež jsou německému čtenáři či posluchači obecně známy a jím uznávány. Velmi subjektivní jsou další verše, motivované osobním osudem: *Abschied von der Mutter (Rozloučení s matkou)*, *Fünf Jahr (Pět roků)*, *Brief an mein Kind (Dopis mému dítěti)*. Tento „dopis“ je adresován synovi, jenž před třemi lety odešel za hranice. Mezi těmito velmi subjektivními, citově zvláště „naplněnými“ básněmi má výrazné místo i *Bekanntnis (Vyznání)*, kde se autorka hlásí k jednotě a kolektivu spolutrpicích, jsouc odhodlána ke každému osudu a oběti.

V díle Weberové najdeme vedle veršů otřesných a smutných verše něžné a humorné, vedle sdělení o pozorovaných jevech a „lyrických míst“ také epické momenty (např. *Blau Stunde — Černá hodinka*) a meditace (např. *Am Transport verschieden — Zahynul při transportu*).

V leckteré básni je objekt zdánlivě silnější než subjekt. Zachycená skutečnost, situace, věc, osoba, převažují nad postojem, hodnocením, komentářem. Avšak toto zdání je jen povrchní: Weberová nejčastěji spojuje „obrázky“ ze života Terezína, tedy momentková pozorování, se smutným komentářem, povzdechem či nářkem, jenž představuje ovšem dominantu básni. Tento typ básni je, zdá se, jejím nejosobitějším a nejvlastnějším. *Die Kartoffelschälerin (Škrabačka brambor)* spojuje dokumentární moment s nářkem nad osudem perzekvovaných rodin. V básni *Keuchhustenkinder (Děti s černým kašlem)* se na reálném detailu ze života „péče o mládež“ demonstruje bytostná zvrácenost internace a systému, jenž jí vládne: zdravé děti si přejí onemocnět, aby se dostaly na slunce, do přírody, jež jim je jinak odepřena. *Ein Schuppen (Kůlna)* je jakýsi popis ze verších, vztahující se na hromadný pohřeb, jehož rozsah i způsob má terezínské příznaky i příčiny. Pointu vytváří skutečnost, že rakve mohou opustit tábor — a stávají se tak předmětem touhy. Smrt se jeví přitažlivější než život. *V Kerkerzelle (Vězeňská kobka)* vyslovuje lyrické „já“, deprimované a vysílené „příbojem kasáren“, životem v přeplněném „městě“, touhu být alespoň jeden den v samotě vězeňské cely. — Rodiny jsou roztrženy, roste nebezpečí odcizení mezi jejich příslušníky — to vypovídá „obecný“ i osobní dokument, báseň *Familienleben (Rodinný život)*. „Ich will nach Hause!“ („Chci domů!“) volá na počátku internace dítě, a v jejím průběhu se tento povzdech stává jakousi modlitbou dospělého (*Nach Hause — Domů*). Zbytečně umírá malé dítě v nevyhovujících životních podmínkách (*Im Morgengrauen — Za svítání*). A takových „obrázků“ je řada. Bývají uvozovány příznaky konkrétního všedního zážitku, jako *„Wenn ich durch die Gassen geh“*

(„Když procházím ulicemi“), „Der Abend kommt“ („Večer přichází“), „Dem schwarzen Totenwagen (Seh'n viele Leute nach“) („Za černým pohřebním vozem se dívá mnoho lidí“), „Morgen gehen fünftausend fort (In einem gigantischen Polentransport“ „Zítřka jich odchází pět tisíc v gigantickém transportu do Polska“) atd. Tyto básně jsou — někdy velmi působivými, a jindy, i když poetická komponenta nemusí být silná, přece jen pravdivými — dokumenty nejen o realitě terezínského „ghetta“, nýbrž také o myšlení jeho vězňů.

Mnohé z básní Ilsy Weberové jsou apelativní. Autorka se neobrací jen k dětem s výzvou klidně spát a věřit, že „vše bude jednou dobré“, nýbrž — s jinými výzvami — i ke svým vrstevníkům. Jsou to promluvy k lidem či k jejich svědomí, nabádání k dobru, mravní naučení. Přímá výzva *Seid gut zueinander* (*Buďte k sobě dobří*) vychází z přesvědčení, že snášenlivost a ohleduplnost dodá člověku i zde, a zvláště zde, lepšího životního pocitu. Humanistické kázání, adresované všem, kteří jsou si tu rovni a očekávají stejný osud, představuje jakousi hygienu společenské psychiky. V některých básních se provádí jakési „mravní poučení“ pomocí lyricko-reálné katharse, namířené proti zkáze lidského citění, zodpovědnosti atd. v podmínkách věznění a strachu. Výzvy se střídají s kritikami; život na pokrajích zouby narušuje lidskou čistotu. *Der Punkteschein* (*Poukaz*) burcuje svědomí proti přisvojování „zboží“, pocházejícího ze zabaveného majetku jiných, *Der Abend kommt* (*Večer přichází*) proti krádeži. Autorka odmítá také umělou sociální diferenciaci v táboře — „prominentní“ vězňové svými výhodami, jichž se neztřepli, rozbíjejí pocit jednoty, místo důstojné solidarity vzniká závist (*Die Prominenten — Prominenti*). Laskavý vztah k lidem, porozumění, něžnost — to je bytost autorčina. Úsilí dodržovat lidské, tj. humánní a morální návyky z doby „před tím“ — to je její naděje a víra v udržení lidské podstaty. Z těchto básní mluví humanistický idealismus, víra v sílu vůle a v sílu slova — a jeví se ovšem ve své síle naivní (i v naivitě silná) v konfrontaci se složitou a nenormální realitou.

Tvorba obrazů a myšlenkových reakcí na ně postupuje u Weberové přímo a jednoduše, není asociativní. Není tu také „vzdálených“ či „explozivních“ metafor, není sklonu k různým metodám moderní poezie 20. století. Projevuje se jen jisté působení impresionistické tradice, jež je ovšem už od začátku století značně rozšířena a obohatila lyriku nálad, přírody atd., odloučivši se od původního „intenzivního“ impresionismu.

Weberová vychází ve svých terezínských básních převážně z konkrétní situace — *Blaue Stunde im Kinderkrankenstube* (*Černá hodinka v pokoji nemocných dětí*), *Menageausgabe im Kasernenhof* (*Výdej menáže na kasárenském dvoře*), *Am Transport verschieden* (*Zahynul při transportu*) atd. Pozadí může být tvořeno i přírodou, jejími příznaky — to se však stává zřídka, příroda je v terezínských zdech vzácná. Vlastně vždycky působí jako opora lidství, utěšitelka, arciv v omezené míře, nikoliv jako nositelka velkých iluzí, snů, nadějí. Vychází se většinou z jedinečnosti velmi konkrétního zážitku, jenž je tu pozadím a impulsem. (Avšak vyskytují se i básně „shrnující“ podobu a zážitek internace v Terezíně. Např. v básni *Das ist der Weg nach Theresienstadt — To je cesta do Terezína* — se mluví o dlouhém utrpení tisíců. Zobecnující konfrontace způsobuje, že výpověď se mění téměř ve vizi.) Pro Weberovou tedy není výchozí polohou při tvorbě básně meditace, apriorní reflexe. Autorka nemá také sklon k abstrahování a širokému zobecňování, ani k zobecnění svého „obrázku“ a své zkušenosti pomocí symbolu. Symboly tu jistě také vznikají, avšak až jako produkt „lyrického procesu“, např. v básni *Kleines Bild* (*Malý obraz*) pohřební vůz, jímž se rozvážá chléb. Weberová hodně deskribuje, zachycuje příznačné momenty „vnější reality“, čímž vzniká útvar, ležící mezi zprávou a svědectvím ve verších. Např. *Alterstransport* (*Transport starých*), *Eine vom O. D.* (*Žena od pořádkové služby*) aj. Avšak předmětem autorčiny deskripce jsou i její vlastní pocity — např. v básních *Begräbnis* (*Pohřeb*), *Erinnerung* (*Vzpomínka*) aj. Leckdy se dokumentárností popisu oslabuje

poetický účinek a působení je omezeno na sílu zobrazené věci samé. Někdy se obojí organicky sčítá či násobí. Silný je „dokument“ o ničivé síle hladu, jenž láme v lidech morální principy — *Die Hungernden (Hladovějící)*. S faktem deskripce souvisí ovšem i hojná frekvence adjektiv, převážně běžných, odpovídajících opět principu přímé výpovědi o věcech, tedy nikoliv výpovědi „přetavené“.

Ilse Weberová není básnířkou intelektuální analýzy jevů a vztahů, nýbrž vychází z citové reakce na bezprostřední materiální dotek, přičemž dává slovo také svým etickým představám. Evidentní je její sentimentální založení. Např. v básni *Ein Koffer spricht (Kufř mluví)* se politování nad osudem slepého starce z Frankfurtu nad Mohanem rozšiřuje či přenáší do soucitu jakoby s osudem jeho kuffíku — zrcadlením osudu člověka v předmětu z jeho vlastnictví se tento osud poeticky a citově zdvojuje. Nejvýrazněji je tento sklon autorčin patrný v básni *Schafe von Lidice (Ovce z Lidic)*, básni, jež je z díla Ilsy Weberové dosud snad nejznámější. Tu dostává sentimentalita svým způsobem rafinovaný charakter. Zlý osud lidí v Lidicích je tu jakoby substituován osudem zvířat, v Lidicích zabavených a dopravených do Terezína. Terezínští vězni, sami oběti nacistické perzekuce, cítí vřelou solidaritu s jinými oběťmi. Poetická hra spočívá ve dvojitosti objektu nacistické zvěle a v zástupnosti objektů, jež sledujeme a jichž litujeme. A navíc — ovce substituují i osud a utrpení těch, kdo je nyní pozorují, tj. terezínských vězňů, obětí rasové perzekuce. Osud zvířat, jež platila a nyní mohou zase platit jako zvířata obětní, se spojuje s představou osudu vlastního, tj. lidských obětí. Soucit a obavy lidské se „filtrují“ přes ovce a tím se dosahuje zesílení citovosti, arciř vyumělkovaným a jinak Weberové cizím způsobem.

Zvláštním způsobem se gradace citového uskutečňuje i např. v básni — *Abschied (Loučení)*, věnované nikoliv dokumentaci jevů terezínského života či pseudoživotu, nýbrž představě vysněného osvobození. Jednoho dne se otevrou brány tábora — to se však nejeví jako jednoznačně radostná záležitost, nýbrž osvobození je spojeno s loučením, se smutkem nad rozchodem s přáteli. Štěstí je oslabeno — ale vlastně i podtrženo — bolem.

Bezprostřednost básnické polohy v poezii Weberové způsobuje, že tu není silné reflexivní distance či distance způsobené „obrazovou“ strukturou, uměleckým zpracováním námětu. Není složitých reflexí a také není hry s různými časovými rovinami a rovinami vědomí. Autorka nesahá k mytologizaci či démonizaci pozorovaných a prožitých jevů z tábora, ač by se takové postupy mohly nabízet. [Takový způsob uplatnil např. terezínský vězeň Petr Kien v některých básních svého cyklu *Die Peststadt — Morové město.*] Weberová netransmutuje také reálný zážitek do básnického výrazu jiného druhu, osamostatnělého od materie konkrétního zážitku.

Verše I. Weberové obsahují ovšem velmi kritické stanovisko k realitě Terezína, k ponižování, deformování a hubení lidí, avšak tato kritika se nestává v básních politickou ani filosofickou polemikou, agitací či výzvou — alespoň ne *expressis verbis*. Obžaloba nelidskosti je ve většině básní obsažena v logice dokumentu a ve sdělení o reakci lidského citu, jinak však není vyřčena. Někdy však přece je formulována otevřeně — tak otázkou PROČ v básni *Alterstransport (Transport starých)*, nebo „proč nám zkazili život?“ v *Blick in die Freiheit (Pohledy dá svobody)*. V těchto otázkách je ovšem vyjádřen protest, ale není tu „přesná adresa“. — Weberové ovšem nešlo o to, konstituovat nějakou koncepci, filosofickou či politickou, osudu Židů a obětí nacismu vůbec. Tyto otázky přenechává jiné oblasti, mimo svou poezii, v níž jen nadhazuje otázky, namířené proti nelidskosti.

Terezínský „svět“ je odsouzenfodný a deprimující. Přesto však básnířka vlastně nikdy nepropadá zoufalství, není slyšet nějaký její „výkřik zániku“. Je u ní — na mnoha místech — pozorovatelná víra, že násilí a zlo pominou a vrátí se svoboda; v podobě spíše touhy než víry to najdeme např. v *Blaue Stunde*, jako neurčitou, ale pevnou víru např. v *Kleines Wiegenlied (Malá ukolébavka)*, důrazně a programově, s přesvědčením, je to vyřčeno a rozvedeno v *Emigrantenlied (Píseň emigrantů)*. Opět z ji-

ných básní však optimismus takového druhu nevyplývá. Něco z přesvědčení o jisté záchraně je expresivní, něco apelativní — povzbuzování či utěšování okolí patří jistě k tomu, v čem Weberová cítí sociální poslání poezie a individua. To je i v souladu s celkovým jejím samaritánským působením a povzbuzováním. Tak iluze „přežijeme“ je snad u ní zčásti pia fraus: její básně byly opisovány a rozšířeny, jak již bylo řečeno, jako svého druhu „terezínský folklór“ a autorka s tímto momentem jistě počítá. V jejích básních není absolutního temna a „příkrovu smrti“ jako ve zcela jiné poezii o obětech nacistických táborů, např. v poezii Paula Celana (jež ovšem vznikla v retrospektivním pohledu na osud obětí) nebo — v jádře — v Kienově *Morovém měs-tě*, ačkoliv Weberová ví a mluví o smrti mnoha jedinců a skupin — např. v *Geniekaserne* (*Ženíjní kasárna*), *Begräbnis* (*Pohřeb*) atd., ačkoliv cítí hrůzu z transportů, odcházejících na Východ — *Polentransport*. V době, kdy vznikaly její básně, nevědělo se v Terezíně — a Weberová nebyla výjimkou — o plynových komorách.

I. Weberová hledá ve své poezii a skrze ni i jisté uklidnění, jisté překonání hrůzy. Jednou „s pomocí“ vnímání přírody, jindy „s pomocí“ hudby, jak o tom mluví báseň o propašované kytáře *Musica prohibita*. Dnes se nám komplet básní Ilsy Weberové jeví ovšem jako lyrický dokument o otřesu a strašné době. Ale básnický subjekt pochopitelně neusiloval jen o „dokument“ a komentář k němu, nýbrž hledal a musel hledat i jakési centrum securitatis. A to se ovšem někdy nachází tam, kde by je člověk a básník „za normálních okolností“ nehledal. Např. v básni *Geniekaserne* (*Ženíjní kasárna*) se smrt jeví jako vykoupení pro staré vězně — a báseň z polohy elegické tím přechází do jakési „idyly“. Podobně je tomu i v reflexi nad zemřelým *Am Transport verschieden* (*Zahynul při transportu*).

Výrazným motorem poezie Ilsy Weberové je srdečný vztah k lidem; v poezii jí nejde jen o vlastní osobní zážitek, otřes, pozorování, nýbrž ojev spolužití a zachycení tohoto spoluprožitku. V tom smyslu je poezie Weberové kolektivistická, i když se o „kolektivu“ nemluví. — Některé básně jsou věnovány přímo určité osobě, a to nejen příslušníkům vlastní rodiny (*Brief an mein Kind* — *Dopis mému dítěti*), nýbrž i osobám, jež mají svůj svérázný osud a utrpení. Tak v *Ein Kartothekblatt* (*Kartoteční list*) se zamýšlí autorka nad paradoxním osudem dítěte, jež je vězněno v Terezíně, zatímco jeho otec bojuje v řadách nacistické armády. V jiných básních připomíná další individuální osudy, jako v uvedené již *Ein Koffer spricht* nebo *Im Morgengrauen*.

Básnířka měla již v nejmladších letech porozumění pro děti, a především pro děti chudáků, proletářů z Vítkovic. Je jí tedy vlastní to, čemu se říká „sociální smysl“. A ten se projevuje i v terezínských básních nejen v rovině soucitu a ve výzvách k solidaritě, nýbrž i v poloze kritiky sociální nerovnosti. Již tu byla řeč o básni *Prominenz*. V polemické básni *Gespräch am Gang* (*Hovor na chodbě*) se básnířka rozhodně distancuje od tragikomicky působící mentality měšťanských paniček, jež se v myšlenkách vracejí do minulosti, která jim tak alespoň pomyslně vrací tituly a privilegovaná postavení. V ponížení člověka v táboře došlo k plné rovnosti lidí — vězňů, neplatí zde buržoazní klasifikace. K dřívějšímu společenskému postavení vězeňkyň se autorka staví ironicky, nikoliv snad s politováním. Dnešní rovnost znamená ovšem rovnost v ubohosti, která tu vznikla. V ní se však může projevit „vnitřní hodnota člověka“, síla jeho podstaty — bez ohledu na majetek a „společenská zázemí“.

V terezínských básních Ilsy Weberové nejsou patrný náboženské reflexe či postoje. Bůh se objevuje jen ve verších o dětech, o jejich modlitbičkách — *Das Abendgebet des kleinen Tommy* (*Večerní modlitba malého Tommyho*). Tato „modlitba“ má ostatně velmi světský charakter, humorně stylizuje malé přání, vznikající v bídě. Jedna dětská báseň, zachovaná jen v českém převodu, nese označení *Modlitba*, navazuje evidentně na dětskou poezii Weberové z rané doby a nemá terezínských příznaků. V *Alterstransport* (*Transport starých*) jsou to opět starci, zavlčení do Terezína, kde se ptají Všemohoucího na příčinu perzekuce. Pro své vrstevníky autorka nepočítá s náboženstvím jako s výchozím či cílovým bodem.

Zajímavé jsou ty básně, v nichž se autorka zabývá reflexivně otázkou „proč nám to dělají“, a uvědomuje si osud rasově perzekvovaných — *Bekennnis* (Vyznání), *Ein Karthothekblatt* (Kartotéční list) a také v češtině zachovaná báseň o popravě mladých vězňů v r. 1942 *Sedm*. Nejde tu nijak o bojovnou proklamaci, nýbrž o uvědomění si a uvědomělé přijetí etnické příslušnosti v utrpení. Tedy o volní identifikaci s etnikem a osudem.

Z typu terezínských básní Weberové vypadává pochodová píseň *In der Hamburger Kaserne* (V Hamburských kasárnách) s konvenčně písňovým motivem lásky a s vojáckým refrémem, radostnou atmosférou. I zde je ovšem dozírající četník — avšak terezínská pevnost se otevře a mladí z ní vypochoďují do svobody.

Básně Ilsy Weberové lze charakterizovat jako aktuálně reagující prožitkovou lyriku, vzniklou na hranici bytí, přičemž subjektivní prožitek je vázán na konkrétní zážitek, jenž je v jistém smyslu kolektivní. Tato lyrika vykazuje momenty „Zeitgedicht“, tedy momenty komentující, objektivující, apelativní, nikoliv však ve smyslu politicky agitačním, nýbrž humanisticky aktivním. (Samozřejmě je nutno počítat i s působením vnitřní cenzury). V komentáři převažuje obyčejně moment citový (soucit, politování, solidarita atd.), objevují se však i reflexe, posilující konstatování, jakož i analytické nebo etické prvky.

Vznik básní je časově rozložen po celé době nuceného pobytu autorčina v Terezíně — tj. od února 1942 do podzimu 1944. Některá lze datovat dosti přesně: *Sedm* se vztahuje k 26. únoru 1942, *Brief an mein Kind* ke květnu 1942, *Schafe von Lidice* k létu 1942, *Nach Hause* k začátku roku 1943. Báseň *Fünf Jahre* vznikla někdy v roce 1944, *Ein Transport wird einberufen* je pravděpodobně reakcí na velký „pracovní“ transport koncem září 1944.

Všechny dochované terezínské básně Ilsy Weberové v německém znění, včetně zpětných překladů z češtiny, jsou obsaženy ve zmíněném svazku, připraveném v r. 1964 B. Krausovou-Rosenovou. U některých tu byly změněny názvy, text však je identický s tím, co se zachovalo v rukopisech. Kromě toho byly publikovány jednotlivé básně roztroušeně na různých místech. Tak v Adlerově knize *Theresienstadt* jsou uvedeny ve zkrácené podobě básně *Schafe von Lidice* a *Alterstransport*.⁸⁾ V publikaci *Theresienstadt* najdeme 4 z básní: *Das ist der Weg nach Theresienstadt*, *Ich wandre durch Theresienstadt*, *Die Schafe von Lidice*, *Ein Koffer spricht*.⁹⁾ Některé z básní byly také recitovány na protifašistických večerech. Tak v lednu 1957 se konal v Praze večer o terezínských poezii, kde vedle několika českých překladů byly předneseny v němčině *Das ist der Weg nach Theresienstadt* a *Brief an mein Kind*.¹⁰⁾ 20. ledna 1958 opětně zazněly verše Weberové v němčině i v češtině na protifašistickém večeru.¹¹⁾ 26. září 1971 vysílala televizní stanice CBS v USA pořad o hudebním životě v Terezíně a zde se objevila také v písňové podobě — *Ich wandre durch Theresienstadt*. — Jak již bylo řečeno, Weberová některé své básně zhudebnila. Notový materiál je zachován ve dvou případech: Písňe *Ich wandre durch Theresienstadt* a *Wiegala* byly zpřístupněny veřejnosti na gramofonové desce.¹²⁾ Jinak je tomu s písni *Mutter* (= *Erinnerung*), jejíž hudební podoba pochází od B. Krausové-Rosenové.¹³⁾

České překlady básní Ilsy Weberové pocházejí z pera pěti autorů. Jde o zmíněné již překlady MUDr. Oty Gutha, z nichž jeden byl uveřejněn ve Věstníku ŽNO¹⁴⁾. Dr. Guth je také prvním autorem překladu básně *Ovce z Lidic*, který byl pořízen v táboře pravděpodobně ještě v r. 1942.¹⁵⁾ Několik básní přeložili František Gottlieb (např. *Malý obraz z Terezína* (*Kleines Bild*)) a Pavel Eisner (*Lidické ovce v Terezíně*).¹⁶⁾ Stanislav Tarasčka přeložil řadu básní, z nichž některé byly uveřejněny.¹⁷⁾ Velká většina básní I. Weberové, a mezi nimi snad i její nejlepší, dosud v překladu otištěna nebyla.

Poznámky

- 1) V předmluvě k rukopisnému vydání básní Ilse Weberové — viz pozn. č. 3 — říkájí její autoři: „Ilse Weberová měla zvláštní dar zachycovat vše, co viděla, slyšela, spoluprožívala a spolucítila, ve verších.“ (Překl. L. V.)
- 2) Tamtéž lze číst: „Když přitom přednášela své tereziánské básně a písně, pak bylo vidět na lídech vzrušení, avšak také zadostiučinění, že tu dokázala žena v písních a básních podat prožitky všech, a zároveň obžalovat bídu, ve které žili, nelidskost a šilenství, které je odsoudily k tomu, aby vegetovali v tomto očištění.“ (Překl. L. V.)
- 3) Modlitbu (Gebet) a Ukolébavku (Wiegenlied) přeložila B. Krausová-Rosenová, Terezín (Theresienstadt) a Hory (Die Berge) Rudolf Iltis, Sedm (Die Sieben) Hans Gärtner. — Vše je obsaženo ve svazku: Ilse Weber: Theresienstadt. Gedichte. Tištěno v malém nákladu z rukopisných matric, pořízených Bertou Krausovou-Rosenovou [1964]. Předmluva je společným dílem Viléma Webera a Rudolfa Iltise.
- 4) V dopise z 28. 8. 1948, adresovaném V. Weberovi, V držení adresátové.
- 5) H. G. Adler: Theresienstadt 1941—45. Tübingen 1960 [2. vyd.]. Autor tu říká: „Bylo však napsáno také mnohé, co sahalo v poznání a citění hlouběji, zůstalo však jako tvorba diletantské.“ (Překl. L. V.)
- 6) Viz zprávu Protifašistický večer, Věstník ŽNO, roč. XX, č. 3, vztahující se k 20. lednu 1958.
- 7) Tamtéž.
- 8) Viz pozn. č. 5, str. 618 n.
- 9) Theresienstadt. Nakl. Europa, Vídeň 1968. Hl. redaktor R. Iltis. Str. 22, 65, 154, příp. 296.
- 10) Viz Věstník ŽNO, roč. XIX, č. 1.
- 11) Věstník ŽNO, roč. XX, č. 3.
- 12) Malá deska Supraphonu z r. 1965. Písně upravil Jiří Stárek, zpívala Eva Iltisová.
- 13) Ve zminěném svazku, připraveném 1964 B. Krausovou-Rosenovou, je na str. 41 otištěn notový materiál.
- 14) Jde o báseň Sedm, uvedenou zde pod názvem 26. 2. 1942. Věstník ŽNO, roč. XVIII, č. 2.
- 15) Text byl otištěn ve Věstníku ŽNO, roč. XIII, č. 47. V r. 1973 se podařilo Památku Terezín získat značnou část rukopisné tereziánské pozůstatosti MUDr. O. Gutha. Ve svazečku, nazvaném Překlady, je na stránce 1 zapsán, nepochybně autorovou rukou, český překlad: Ilse Weber: Ovce z Lidic. (O. Guth zemřel v „ghettu“ Terezín 12. 6. 1943.) Památník Terezín, muzejní sbírky, č. 90/73; archiv, sbírka vzpomínek, i. č. 950.
- 16) Tamtéž; Eisner, roč. XII, č. 23.
- 17) Viz Ročenka ŽNO 1956—57, s. 127 (Večerní modlitba malého Tomška), 1957—58, s. 72 (List mému dítěti), 1972, s. 107 (Kufříček hovoří), 1959—60, s. 52—53 (Noc plíží se ghettem a Spi, můj malý rozčuchánku).

Ilse Weber

DER ABEND

Wenn wir am Abend aus der Arbeit geh'n,
Lockt uns kein Heim mit buntem
Lampenschimmer.
Wir bleiben zögernd auf den Gängen
steh'n,
Weil es uns graut vor unserem
dunklen Zimmer.
Man nahm uns jetzt zur Strafe
noch das Licht,
Denn irgendwer hat irgendetwas
verbrochen.
Was eigentlich, erfährt das Lager nicht,
Nun hausen wir im Dunkeln schon
seit Wochen.
So steht man dann in dem Arkadengang
Und schaut zum Himmel auf in all
die Sterne,
Die Abende sind jetzt so schön und lang
Und voller Stimmen ist noch die Kaserne.
Es ist, als lernten wir erst jetzt
versteh'n,
Wie wunderbar die goldenen Sterne
scheinen
Und überhaupt, man sollte schlafen
geh'n.
Dann müsste man nicht jeden Abend
weinen.

Ilse Weber

DIE HUNGERNDEN

Sie gehen ihres Weges mit müdem
Schritt,
Der Hunger, der Hunger, der Hunger
geht mit.
Er wühlt im Leib und zehrt am Gebein.
Und gräbt sich tief in das Antlitz hinein.
Und was den Menschen adelt und ehrt,
Der Hunger, der Hunger, der Hunger
zerstört.
Man bricht die Treu, verletzt das Gebot
Und verkauft sein Gewissen für trockenes
Brot.
Und was nicht Willkür und Macht
vollbringt,
Der Hunger, der Hunger, der Hunger
erzwingt.
Unbeugsamer Stolz, hochjahrender Sinn,
Sie schmelzen wie Schnee in der Sonne
dahin.
Es wuchert die Missgunst, es wächst
der Neid,
Blind wird man und hart für
des anderen Leid.
Was gibt es noch, was der Nächste fühlt,
Wenn der Hunger im eigenen Leibe
wühlt.
Schwer ist es an ihnen vorüberzugehen,
Wenn bettelnd sie an dem Wege stehen.
Doch Schmach über den, der die Ärmsten
verfehmt
Und sich der eigenen Satttheit nicht
schämt.

Ilse Weber

TOR DER MAGDEBURGER
KASERNE

Es gibt ein Märchen aus uralter Zeit
Von einer Prinzessin, die Mühsal
und Leid

Und seltsames Schicksal erlitten.
Die sprach mit ihres Rosses Haupt,
Sooft sie arm und vom Wege bestaubt,
Das dunkle Tor durchschritten.
„Oh, Fallada, da Du hangest“.
Wie die arme Prinzessin komm

ich mir vor,
Durchschreite ich müde das alte Tor
Der Magdeburger Kaserne.

Dort hängt ein verwittertes Pferdehaupt
Und geh ich vorbei, aller Freude beraubt,
Dann scheint mir, als hörte ich von Ferne:
„Oh, Jungfrau, da Du gangest“.

Du altes Tor in Theresienstadt,
Wie bin ich vom Wege so krank und matt,
Den meine Füße gingen.
Ich schlug mich wund an manchem

Stein,
Es blutet mein Herz und zuckt
voller Pein,

Und oft, ach so oft hört' ich's klingen:
„Wenn das Deine Mutter wüsst, das Herz
im Leib müsst ihr zerspringen“.

Ilse Weberová

LIDICKÉ OVCE
V TEREZÍNĚ

Hebounké žlutavé ovečky cupity jdou
naši uliči,
dvě vzadu pastýřky, písnička v soumrak
se traťící.

Obrázek líbezný, ale ty zachvíš se,
zastavíš,
smrti dech v patách a ve vzduchu
vůkol vši.

Hebounké žlutavé ovečky, zdaleka ony
sem zbloudily,
to že krov chlévů jim spálili,
hospodáře jim zabili.

Kdejaký ve vsi muž, v touž chvíli
smrt si ho lapila,
malá to česká ves, co ona žalu se napila.
V neznámu ženy, jež zpívaly, šukaly,

právaly,
v nevěstnu děti, jež s ovečkou bílou
si hrávaly.

Smeteny domky, v nich život jak potůček
tichý tek,
smetena celička ves a ušetřen jenom
ten dobytek.

Ovečky ze vsi té lidické, dobře jim tady je,
v městě tom bezzemků stádo,
jež bez chléva, bez vsi je.

Semknuty společnou zdi tou,
jež svírá a lne a lne,
lid zmučený mukou všech muk
a stádo s ním přežalné.

Pod obzor zapadlo slunce, už hasne svit
poslední,

odkudsi od kobek kasáren
židovská píseň zní.

Přeložil Pavel Eisner

Ilse Weberová

VEČERNÍ MODLITBA
MALÉHO TOMÍKA

Můj milý Bože, dej, at jsem dítě zbožné,
at neštovice plané mám, je-li možné,
at na marodce dále mohu ležet.
Mých hříchů nevid, dobrý Bože, počet,
a radostí mi naplň každý den —
mne z lůžka nouzového vyved ven
a raděj někam jinam polož, prostě,
kde bych už jiným nebyl tolik v cestě.
Postel však poněvadž je těžko sehnat,
měl bys mě přec jen na marodce nechat.
Malý jsem ještě a mám čisté srdce,
— nemusí být to právě neštovice ...
Rděnky jsem měl a také příušnice,
se spálou, s tou se musí do infekce ...
Pošli mi nemoc, která příliš neboli,
— ta milá sestra Mict leccos dovolí,
a sestra Ema dobré věci uvaří
— i tady přece smích se někdy vydaří!
Ten náš pan doktor je moc hodný pán,
a opravdovou postel mám tu — božinku:
což kdybych najednou tak dostal

žloutenku!

Ach, o to, dobrý Bože, snažně prosím Tě,
dej, at mi zítra špatně je při visitě!
Tvář pana doktora pak zvažní na chvíli,
a řekne sestře: „Ten chlapec se mi
nelíbí!

Tož, věnujte mu na čas více dozor!“
A dej, at horečka mi stoupne k večeru!!
Neměj mi za zlé, že snad o moc prosím,
vždyť sám víš dobře, jak se cimry hrozím
— jen proto, že tam strašně lidí je.
Dopřej to děcku, jež Tě miluje!
Však na zítřek mi nedej bříška bolení,
než hašé z jater bude asi k poledni,
a hašé s bramborem, to já tak rád!
Těž na mámu mi musíš pozor dát,
i na tátu v Sudetských kasárnách
a na všechny, o něž mám stále strach,
i na tu paní, od níž mám cukr darem,
na sestry též a pana doktora. Amen!

Přeložil Stanislav Taraszka

Ilse Weberová

KUFŘÍK HOVOŘÍ

Jsem malý kufřík z Frankfurtu
nad Mohanem
a pídím se po tom, co teď je s můj
pánem.
Byl stár už a slepý a hvězdu teď nosí —
jak děcko mě hýčkával laskavou péčí.

Jsem z pravého vulkánů, psáno je na mně,
čistý jsem býval kdys a vypadal ladně.
Pán často mi říkal: „Můj na cestách
druhu!“
Teď ještě cítívám tu pozornou ruku.

Co rok byli jsme na cestách, já a můj pán,
sem též jsem ho provázal — a on je teď
sám!
Byl stár už, a též slepý — kam jen se
poděť?
Proč jen mi ho vzali? Tak rád bych to
věděl!

A pročpak tu ležím dnes v kasáren
koutu?
Vždyť pánovo jméno je zde, na mém
rouchu!
Teď špinavý jsem, a zámek můj vadný,
mne vybrali tak, že skoro jsem prázdný —

Pohárek jeho pouze tu zbyl, a šátek,
a z olova maličký slepecký štítek.
Ostatek zmizel, lék, ba chleba
i skýva —
pán jistě mě hledá — snad souží ho bída!

Jak přetěžké pro slepce musí, ach, být,
sám-li mě v haldě těch kufrů má najít!
A stejně těžce jen postačím chápat,
proč tu tak bez cíle musíme chátat ...
Jsem malý kufřík z Frankfurtu
nad Mohanem —
jsem tady tak opuštěn — chci za svým
pánem!

Přeložil Stanislav Taraszka

AKCE GITTER

NA MALÉ PEVNOSTI V ROCE 1939

Miroslav Kryl

Krátce po okupaci českých zemí nacistickou armádou, v dopoledních hodinách 16. března 1939, rozeslalo presidium Zemského úřadu v Praze telefonogram všem představitelům okresních úřadů v tzv. protektorátě Čechy a Morava. Jeho text zněl: „Žádám pana přednostu, aby okamžitě prostřednictvím podřízených bezpečnostních orgánů zařídil co nejrozsáhlejší a nejpečlivější pátrání po všech osobách podezřelých z jakékoliv komunistické činnosti. Všechny při této razii přistižené podezřelé osoby buďtež bezpodmínečně zajištěny a ponechány až na další ve vazbě. Toto pátrání buď provedeno nejen pokud jde o známé funkcionáře bývalé komunistické strany (KSC byla oficiálně rozpuštěna 27. 12. 1938 — pozn. M. K.), nýbrž také pokud jde o činovníky všech okrajových složek komunistické strany. Počet všech takto zadržených osob budiž sem (tj. Zemskému úřadu — pozn. M. K.) neprodleně telefonicky oznámen, se zprávou, jaký byl výsledek provedených prohlídek a kde tyto osoby byly konfinovány (tj. uvězněny — M. K.)“. Krátce nato byl telefonogram doplněn o toto nařízení: „Pátrání po komunistech, dnes nařízené, budiž rozšířeno též na všechny německé emigranty ze Sudet, marxisticky orientované, na emigranty — židy, politicky činné, a na teroristy a anarchisty. Zadržené osoby buďtež neprodleně zajištěny vazbou, a nebude-li místa, dopraveny do vazby preventivní policejního ředitelství v Praze, zřízené u krajského trestního soudu na Pankráci.“¹⁾

Právem hovoříme v této souvislosti o ostudné kolaboraci úřadů tzv. protektorátu, které, řídíce se rozkazy gestapa (jeho tzv. spojovací služebny v Praze), provedly tuto akci s bezmeznou horlivostí. Již 18. března bylo nařízeno, aby „... ze zadržených komunistů byli ponecháni v zajištění pouze ti, kteří byli do poslední doby eminentně činni v tomto hnutí.“ V této směrnicí se zdůrazňovalo, že jde o „přání říšsko-německých policejních orgánů“, tj. gestapa. Nacisté se nakonec zalekli rozsahu této akce a rozruchu, který eventuálně mohla vzbudit ve světě, jenž stále žil ve zdánlivém míru.²⁾ Zmíněné propuštění části zatčených se nemělo vztahovat na německé emigranty a židovské vězně. Honička na české i německé komunisty a na další německé emigranty, kteří na podzim r. 1938 utíkali před Hitlerem do českého vnitrozemí, začala i v někdejší okrese Roudnice n. L., do jehož obvodu spadal Terezín. Do akce byly zapojeny všechny četnické stanice a státní policejní úřad v Terezíně. Jak vyplývá z dochovaných dokumentů a svědectví, byla značná část zatčených z roudnického okresu uvězněna na Malé pevnosti v Terezíně. A ještě jedna skutečnost vyplývá z dobových zpráv: drtivou většinu zatčených tvořili dělníci, mezi nimi velké procento nezaměstnaných. Dne 17. března 1939 dopravili četníci z Roudnice do Malé pevnosti 8 zatčených, kteří se zde setkali se svými soudruhy z Terezína a blízkého okolí.

¹⁾ Znění podstatné části telefonogramu (vynechali jsme pouze jeden odstavec s podrobnějšími instrukcemi) uvádíme tak, jak je zaznamenal úředník okresního úřadu v Roudnici n. L.

Okresní archiv Litoměřice, fond OÚ Roudnice n. L., pres. spisy 1939, složka 425—559 („Akce Gitter“).

²⁾ Telefonogram presidia Zemského úřadu, zachycený v Roudnici 18. 3. 1939 v 17 hod. — Tamtéž, zn. pres. 50.

Z úřední zprávy o provedení akce v roudnickém okrese vyplývá, že celkem bylo zatčeno 43 osob, z nichž 2 byly propuštěny ještě týž den. K 17. 3. 1939 zůstávalo ve vězení 41 zatčených, z toho na Malé pevnosti 18 a ve věznici okresního soudu v Roudnici 23. Úřední údaje uvádějí dvě skupiny zatčených: 1. Malá pevnost: 15 komunistů, 1 emigrant ze Sudet a 2 „emigranti-židé“. 2. Roudnice: 21 komunistů a 2 němečtí emigranti, sociální demokraté. Podle směrnice z 18. 3., kterou jsme citovali, procházeli zatčení, za něž na okresním úřadě intervenovaly rodiny, dalším „prověřováním“ a během měsíce března pokračovalo propouštění. K 19. 3. 1939 zůstalo na Malé pevnosti 9 vězňů:

1. Josef Vogel, nezaměstnaný strojník, Terezín,
2. Vlastimil Klégr, nezaměstnaný pomocný dělník, Bohušovice,
3. Otto Katz, hudebník, Terezín,
4. František Jičínský, kovář, Vodochody,
5. František Cibulka, košíkář, Vodochody,
6. Josef Čmuchař, zedník, Vodochody,
7. Viktor Grünhut, obchodní příručí, bez zaměstnání, Terezín (emigrant),
8. Oskar Grünhut, bývalý obchodník, Terezín (emigrant),
9. Viktor Fischer, obchodní příručí, Račice (emigrant).⁵⁾

Na Malé pevnosti byli vězňové z „Akce Gitter“ umisťováni v celách pozdějšího tzv. ženského dvora gestapácké věznice. Byli přísně izolováni od ostatních vězňů vojenské trestnice a věznice, která byla postupně likvidována. První den jim byla přinesena strava z hostince, pak už dostávali jídlo z vězeňské kuchyně. Byli hlídáni německou policií.⁴⁾

Koncem března a začátkem dubna 1939 proběhla další jednání o propuštění většiny zbývajících vězňů. Jejich další osud závisel na „hodnocení“ ze strany okresního úřadu i místních četníků. Jak vyplývá z hlášení četnických stanic o průběhu zatýkání, ani v jednom případě nenašli četníci písemný nebo jiný materiál a svá hodnocení zatčených zakládali na osobních „posudcích“ na jednotlivé členy nebo funkcionáře strany z doby před okupací. Strana již od podzimu 1938 cílevědomě převáděla svou činnost do ilegality, a to, co jsme uvedli, jen dokazuje úspěch konspirační práce. Jak vyplývá z neúplně dochovaných pramenů, zůstalo k 8. dubnu 1939 v Malé pevnosti již jen 5 zatčených z této akce. V tzv. zajišťovací vazbě zde byli dále drženi:

a) čeští komunisté Otto Katz, Josef Vogel a Vlastimil Klégr (O. Katz byl označen za „žida“),

b) němečtí členové strany, označení za „židy“, Oskar Grünhut a Viktor Fischer.

Dalších 16 zatčených zůstávalo v roudnické věznici. V propuštění se podle úředních směrnic mělo pokračovat, ale každý jednotlivý případ musel být projednán s „oberlandrátem“ v Mělníku.⁵⁾ Ten nesouhlasil s propuštěním německých emigrantů, vězňů zčásti také v Roudnici (bývalí sociální demokraté), a „židů“. Zbýající vězňové zřejmě úředním „sítím“ prošli a byli propuštěni v polovině dubna. (V. Klégr byl

³⁾ Hlášení četnické stanice v Roudnici čj. 135 dáv./39 ze 17. 3. 1939; okr. úřad v Roudnici, pres. čj. 439, 19. 3. 1939.

V nedatovaném seznamu těch, kteří měli být propuštěni z „vojenské věznice v Terezíně“, je u jména „Josef Čmuchař, zedník, Vodochody“, rukopisná poznámka: „17. III. — 1/2 dubna“. Okresní archiv Litoměřice, sl. 425—559, nedat. seznamy zatčených.

⁴⁾ Archiv Památníku Terezín, sb. vzpomínek, záznam rozhovoru s F. Cibulkou z 21. 5. 1972, i. č. 675.

⁵⁾ Odpověď okresního úřadu v Roudnici na oběžník Zemského úřadu, č. 559 pres. — 4c 39 z 8. 4. 1939 — Okresní archiv Litoměřice, sl. 425—559.

z Malé pevnosti propuštěn až 23. 6. 1939.) Když neměli po ruce konkrétní důkazy, obrátili nacisté svou nenávisť proti německým antifašistům a „rasově méněcenným“ vězňům. (Viktor Fischer byl v Terezíně vězněn ještě v říjnu 1939.)

O dalších osudech vězňů — komunistů a německých antifašistů z tzv. akce Mřížů na Malé pevnosti máme zatím jen málo zpráv.⁶⁾

⁶⁾ Známé údaj o F. Cibulkovi, který se po svém propuštění zapojil do komunistického odboje, byl v r. 1942 znovu zatčen a vězněn na Malé pevnosti v Terezíně. — Viz pozn. 4).

Ze vzpomínek bývalých vězňů a pamětníků odboje

*V tomto čísle přinášíme ukázkou z cyklu povídek, které napsal Bohumír Švinger. Ná-
mětem jsou vlastní prožitky z gestapáckého vězení na Malé pevnosti. B. Švinger byl
zatčen 19. 8. 1943 s odbojovou skupinou z Lišova u Českých Budějovic. Organizace
tiskla a rozšiřovala letáky a kolportovala odbojový ilegální časopis „V boj“. Po půlro-
ní samovazbě u gestapa v Českých Budějovicích byl převezen do Terezína a odtud pak
do koncentračního tábora Buchenwald a posléze do malého tábora Witten - Annen bei
Bochum. Tam se 1. 4. 1945 dočkal osvobození. Po r. 1945 se s. Švinger aktivně účastnil
veřejného a politického dění jako člen a funkcionář Komunistické strany Českoslo-
venska.*

TEREZÍNSKÉ RODEO

aneb Jak se stal nováček starým mazákem

Bylo sobotní odpůldne. Drahocenné hodiny odpočinku, začasťe i klidu. V té době se život na cele podobal životu v kasárnách, kde zatrhli vycházky. Někdo krejčuje, jiný dokonce vyšívá. Někdo vzpomíná, jiný usnul. Někdo píše, někdo čte. Píše třeba moták, jenž se tajnou cestou dostane do rukou drahých doma, aby řekl víc než cenzurované dopisy. U stolu parta hraje karty, které na propašovaný kartón nakreslil svérázně a podle pokynů odborníků někdo, kdo sám mariáš neuměl. Někdo čistil šaty, pral prádlo a ten u umyvadla, nahý jako Adam, drhl svou kůži. V té chvíli vkročil na celu heftlink z hlavního dvora a ani ne moc vzrušeně povídá všem a nikomu: „Kluci, máte jít někdo pomoct roztláčit nákladák“. To dořekl a zmizel. Mnozí to slyšeli, nikdo se však nehnul, nikdo nevstal, nikdo nešel pomoci roztláčovat nějaký nákladák. Snad uplynulo pět minut, možná o něco méně, a kamarád tu byl zas. Tentokrát udýchaný a vyplašený. Znovu vyřizuje totéž a dodává, že to vzkazuje Rojko. A opět žádný poplach, žádný pohyb. Jen jeden starý mazák se nadzvedá a kouká, jak špatný posel klusá uličkou k dílnám, kde nejspíše ten proklatý nákladák stál. Teď neuplynulo víc než deset vteřin a jeho oči spatřily oknem Rojka s lopatou. A od této vteřiny rodeo začíná. Vězeň skočil z palandy, v jedné ruce blůzu, v druhé čepici. „Rojko jde!“ zařval a vypadl z cely. Co říci dřív? Zda to, že proběhl na jistou vzdálenost od lopaty, nebo to, že za sebou slyšel hluk a dupot vyděšených kamarádů, nebo že Rojko po něm nesekl napřaženou lopatou a nechal ho projít? Když se v následující vteřině ohlédl, poznal, proč ho Rojko nepraštil. V úzkých dveřích uličky, do které ústily dveře dvou velkých cel, se totiž stalo to, co se obvykle čte nebo říká a nikdy se tomu nevěří. Jeden zakopl, druhý a další padli přes něho, ucpali východ, zadní se rvali ven a tohle přitáhlo pozornost bachaře víc než jediný heftlink. Ten jenom ztuhl děsem, protože viděl Rojka s napřaženou lopatou, jak chce ostřím zaseknout do zmlátající se hromady. Jakou silou řal, dosvědčí jenom to, že ostří lopaty zachytilo se kamenný okraj dveří a lopata praskla. Zbytek násady však ranami dočista roztřepil v zběsílém vzteku. Pak se vše uvolnilo a hrůza očekávaná postavila na nohy

všechny. A tak tam stáli narvaní v rohu uličky. Rojko prolítl celý, vykopal odtud dva tři poslední a rodeo se rozjelo. Los, los — klus, klus! Uličku, asi padesát metrů dlouhou a šest metrů širokou, kde z jedné strany byly truhlářské dílny a před nimi skutečně stál ten nákladák, tuto uličku hrůzy na jednom konci zastoupil s pistolí v ruce pomocník Rojka a na druhém byla zeď. Rojko zaběhl do dílny a vynesl náruč klacků.

Ne, to už psát nebudu, kolik jich o vězné přerazil, to nikdo neví a v tom také nebylo momentálně největší nebezpečí. Po první půlhodině poklusu bylo totiž cítit, že to bude ten poklus, ten šílený běh o zápal plic, běh do vysílení, běh, až praskne srdce, bude to běh, který je utýrá. Jeho se ten běh už netýkal. Vystihl ojedinělou příležitost a využil ji. Mohl to udělat kterýkoliv z těch několika desítek, ale udělal to pouze jeden. A ten to riskl už proto, že byl normálně oblečen, ani na čepici nezapomněl, a kamarádi, co nosili druhými dveřmi dílny skříně na ten nákladák, byli pouze tři.

Boční a zadní stěna auta byla sklopena. Dav se řítit nikoli proti motoru, ale zezadu. Rojko byl v těch několika metrech autem zakryt. A pro tohle vše to riskl. Říkal pak, že vyskočil na auto bez dotyku rukou, rovnýma nohama, a hned se chopil skříně a pomáhal. Naložili auto, které už šofér přivedl do chodu, a všichni odjeli na nádraží v Bohušovicích složit skříně do vagónu. Když asi po hodině přijeli zpět, rodeo pokračovalo. Starý mazák viděl, kolik zchvácných a zbitých leží, viděl poklus jen na těch několika metrech, kde musí kamarádi proběhnout pod klackem. Pak je už jen potáčení, padání a vstávání, padání a padání. Ten nahý ještě běhá, záda krvavá, je strašně nápadný. U zdi se svíjí starý člověk v křečích. A věžňové z dílen nakládají druhé auto; jeden z nich očima hledá svého mladého kamaráda. V houfu klusajících ho nevidí, a že by padl již po necelých dvou hodinách klusu, tomu nechce uvěřit. Kde tedy jenom je? Snad se nevyhnul včas ráno a leží někde zraněný? To přece není možné! Nu, auto je naloženo a odjíždí. Po odjezdu ztichlo i rodeo. Zbití se zvedli a některým museli pomoci na celu. Sténání i kletby. Rány na těle i na duši volají o pomstu. Hanba a ponížení. Výbuchy nenávisti i rozšlapané naděje. Bylo jich možná šedesát — a dva na ně stačili! Uplyň, hořkosti! Zvedněte proto hlavu, zbití a pokoření. Musíte vydržet, vždyť dnešní rodeo nebylo poslední. Do konce války . . .

Nikdo mu nezavídel, nikdo ho neobdivoval, když přišel na celu. On sám spíš takhle přemýšlel a hledal kamaráda. Našel mladého na lůžku dřímajícího, nezraněného. Na první pohled bylo patrné, že je v úplném pořádku, jako kdyby se běhu snad ani nezúčastnil.

A on se ho skutečně nezúčastnil! Předstihl starého mazáka a neběžel ani tu první chvíli jako on. Neběžel vůbec.

Jestli chladnokrevně, jestli z děsu, kdo ví, ale místo do dveří vyskočil na poslední palandu u stropu a zalezl pod slavníky. Tam pouze slyšel a prožil ty strašné hodiny. Byla to odvaha či zbabělost? „Neměl jsem běžet s ostatníma?“ „Mamlase“, odpovídá někdo. A tím bylo jasně rozhodnuto. Byla to šikovnost, byla to kuráž! Riziko jeho činu bylo tak velké, že samo hodnotilo. Fakt, že by s nimi běhal, že by třeba s nimi padl, připadal nám v této chvíli jako ten největší nesmysl. Nikomu by tím nepomohl, a sobě teprve ne! Za hodinu by nikdo nevěděl, zda s nimi vůbec běhá nebo neběhá. Nikoho by nemohl zvednout, každého by musel překročit. I kdyby vydržel bez úrazu, nedostal by ani slůvko uznání — od nikoho. Nebyl to běh, jímž se získává sláva. Bylo to obyčejné terezínské rodeo — běh na život a na smrt. Tak tedy — dobře udělal! Dobře učinili — ode dneška oba mazáci.

ZPÍVAJÍCÍ KRUMPÁČE

Události a situace, které jsme v tereziánské věznici prožívali, již předem vylučují jakýkoli nadnesený výraz.

Jestliže název příběhu připomíná opak, ať je to výjimkou. Projdete-li však příběhem, jako jím znovu při vzpomínání procházím já, pak poznáte, že poezie v názvu je zcela málo poezii, spíš jen docela výstižným posouzením situace.

Nějaký čas nám to trvalo, než se celá věc podařila. Musíte vědět, že jenom komando rajchsbán („Reichsbahn“) mohlo vytvořit potřebné kulisy k tomuto příběhu. Jedině v tomto komandu bylo možno začít o podobném koncertu uvažovat. Veliký útvar heftlinků, pracujících na společné otročině, obnovoval porouchané tratě a přejezdy se vším příslušenstvím. Na rajchsbánu se ani tak moc neřvalo. Snad to poněkud tlumili už svou přítomností civilní Němci, majstři, jak jsme jim říkali, možná si to vynucovala i důležitost práce.

Snad stojí za zmínku příhoda, jež se stala. Esman, přezdívkou Mařena, typický pohunek třetí říše se zjevnými sklony k sadismu, měl ve zvyku procházet kolejíštěm mezi námi. Slídl po sebemenší možnosti a příležitosti. Jeho křupanský mozek produkoval však stále tentýž trest. Scharfűrer Mařena naložil vyhlédnuté oběti do náruče tři až pět krumpáčů a donutil ji výhrůžkami i kopáním dělat dřepy — obvykle do úpadu. Jednou se zmožil dokonce na to, že sám s námahou dal kamarádovi do náruče hever a rozkaz cvičit dřepy. Ani kopance nepomohly, aby se kamarád vůbec z dřepu zdvihl s takovým břemenem. Tehdy se civilní majstr sebral, šel si stěžovat k veliteli bachařů a po dlouhé hádce vyhrál. Esman Mařena musel zaujmout strážné postavení mimo pracovní úsek a nedošlo už k dalšímu týrání. Majstr se tehdy vrátil mezi nás a k úžasu nás všech promluvil ryze česky: „Ten už vás trápit nebude, tomu jsem natrh...!“ Bohužel měl pravdu pouze dočasnou. V práci nás netýrali, abychom udělali tím víc. Kdyby však majstr viděl, co se dělo cestou z nádraží do pevnosti! Musíte si představit pochod asi tří- až pěti set lidí v pěticích, kde se každý musel držet za ramena svého kamaráda před sebou. Dovedete si představit, že tato kolona lidí, udřených celodenní lopotou, obutých namnoze v jakýchsi botách s dřevěnou podrážkou, vůbec dokázala jít? Víte, kolik sebekázně bylo při tom vynaloženo, aby se celá kolona v tak sraženém útvaru rozhýbala stejným krokem a vydržela to cestou necestou tři až čtyři kilometry? Lidé, které jsme městem a cestou potkávali, se odvraceli. Dva nebo tři esmani šli s hlavou dolů. Skopčák Mařena, vedoucí útvaru Divoký Billy, Kobylí hlava, Rybí očko a další byli naopak ve svém žilvu. Jestliže my jsme se dovalili na apel propocení do nitě námahou a vysílením, tito dvounozí vlčáci byli propocení úsilím, jak zvýšit útrapy šíleného pochodu ranami, řvaním a podrážením nohou. Ať tato vzpomínka je intermezem při vzpomínání s poetickým názvem.

Ne vždy pracovalo celé komando pohromadě. Mnohem častěji bylo rozděleno na menší skupinky, vykonávající různé práce. Někdy bylo možno vybrat si jistou práci nebo risknout práci novou, nečekanou.

Když přijel vlak do nádraží, vyskákali jsme hodně rychle z vagonů a nastupovali na různých místech do pětic podle toho, jak civilní mistři stáli a volali. Jak říkám: Někdy bylo jisté, že to bude planýrování čili „čistá zahradnická práce“; jindy se třeba vědělo, že se půjdou vyměňovat pražce; skoro vždy se poznalo komando na výměnu kolejnic, poeticky opět zvané „jemná hodinářská práce“. Někdy z toho vyšlo nepěkné komando k nakládání spadaného uhlí na seřazovací nádraží Ausig — Ústí, jindy různé výkopy nebo čištění trati. A to nejsou ani zdaleka všechny variace na dané téma, protože vypočíst je není cílem vyprávění. Zpívající krumpáče mohly však vzniknout jenom zde, na rajchsbánu.

A trvalo delší čas, nežli se nám podařilo kvarteto sestavit a krumpáče vyladit do libozvučného akordu, který okouzloval naše ucho a unášel naše duše. Nejdříve byli pouze dva. Starý mazák a věkem mnohem mladší heftlink, začátečník. Spali a žili na jedné cele. Zku-

šený pečoval o mladšího vězně už proto, že měl doma synka, také Vláďu. Učil tedy nového Vladimíra, že není vůbec jedno, který krumpáč na podbíjení pražců ze skladiště vezme. Dbali vždy především na hladkou, neporušenou násadu, aby byla lehká, pěkně vyváženě nasazená. A jednou se stalo, že si ti dva vybrali takové dva nástroje, jež při úderu do šterku vydávaly zcela jasné zvonivé tóny v rozsahu velké tercie. Delší čas trvalo, nežli se přidál třetí a našel další krumpáč s vhodným tónem do akordu. A hodně dnů uteklo, než se čtvrtý, nemuzikální člen vyměnil za ochotného vytvořit úplné kvarteto. Ale pak to znělo! Zvuková hra, píseň beze slov, rolničky koní — nu, co jsme chtěli slyšet, to jsme slyšeli. A protože to byly tóny skutečně jasné a čisté, okouzlovaly nás na dlouhé chvíle. Abychom se příštího dne mohli zmocnit svých nástrojů, vymýšleli jsme nejrůznější možné triky. Když parta kolem nás poznala, oč nám jde, nepřekážela nám. Kamarádi je nechávali tam, kde byly uloženy, když se nám samotným nepodařilo dostat se k boudě jako první. Kolik dlouhých chvil ty krumpáče oblažily, jak jsme si jich považovali! Jak krásně se při nich vzpomínalo a vyprávělo! Dobře se s nimi pracovalo. A že to bylo skutečně něco zvláštního, bylo i jejich kvarteto zničeno zvláštním způsobem.

Konec příběhu zní jako truchlivý epilog na paměť toho čtvrtého, který se tak ochotně do kvarteta přidál. Přišel až od Bajkalského jezera, kde učil prvňáčky číst, psát, počítat a jistě také zpívat. Víím ještě, že byl Rus; víc nevím. Na naši cele nebydlel, proto ani jméno neznám. Vidím však jeho modré oči a skoro dětský úsměv v unavené tváři. Slyším jeho hlas a vzpomínám, jak rád vypravoval o své škole. Když jsme si jednou vykládali o našich slabikářích pro první třídy, přijelo znenadání černé auto gestapa. Odvezli jeho a ještě jednoho. Podle rozstřílené blůzy jsme večer poznali, že už nám nikdy nedopoví, jak vypadá jeho slabikář.

A už jsme se také nikdy nepokoušeli hledat nového hráče. Zpívající krumpáče zmlkly navždy, tak jako on, moloděc od Bajkalu.

ACHTZEHN, ACHCÉEN

Mohlo to být únavou. Práce na výkopu hluboké nádrže, jaké se tehdy asi musely zřizovat u každé větší fabriky, není snadná. Ani v době klidu a sucha. Na komandě Wolfrum, kde otročily dvě desítky heftlinků hlídaných dvěma esmany a kde už třetí den přišlo, to opravdu bylo obtížné. Každou uplývající hodinou lopata hlíny těžkla, paže ji nedokázaly odhodit tak daleko jako na počátku dne. Déšť přitěžoval. Nikdo už jej nevnímal jako pocit na své kůži, ale musel ho nevyhnutelně pociťovat proto, že těžce vyrýpnutou hlínu přilepil déšť k lopatě, a to pak vyžadovalo dvojnásobného vypětí sil hlínu odhodit a lopatu udržet.

Polední přestávka na vypití hořkého odvaru s ušetřeným kouskem chleba pomohla chvíli, tak hodinu, půldruhé. Pak únava zrychleně stoupala a děsila . . .

V tu dobu, asi dvě hodiny před ukončením práce, se to stalo. Mohlo to tedy být únavou.

Mohlo to však také být obyčejným zamyšlením, které v těch chvílích sice bylo zvýšeně nebezpečné, ale člověk — heftlink nebyl ještě kámen nebo hovado — bez myšlenky. I to se stávalo, že člověk si náhle na něco vzpomněl, a hned bývalo hůř na všechny strany. Hořký čaj zhořkl, i prázdná lopata byla náhle těžká, strach zadupal až za zády, pozornost ochabla, orosené oči zamžily brýle, zrak otupěl.

Mohlo to tedy být i zamyšlením. Vždyť ale jsem tam nebyl sám. V nevelké vzdálenosti se dělali ostatní kamarádi a mnozí měli smysly zbystřené, jak to velel zákon skupiny vězňů. Třebas záda a ruce byly unaveny, smysly varovaly, i ústa varovala. „Achtzehn, achcéén“ se neslo vždy z epicentra nebezpečí.

Pro nezavěšené uši zanikala výstraha v supění a v těžkém dechu, v zazvonění lopaty. Zavěšené uši jako citlivé radary zachycovaly však slovo, třebaš bylo jen dechnuté nejbližším sousedem. Zbystřený mozek šifroval zdánlivě obyčejné slovo na jeho pravý význam achcén — achtunk. Nažhavené nervy švihly bičem strachu unavené tělo. Noha narazila prudčeji na lopatu. Ruce vytrhly větší kus hlíny a odhodily ji přiměřeně daleko. Tempo se zrychlilo a drželo, dokud nebezpečí nepřešlo.

Kamarádi pak říkali, cože jsem dělal, když jsem jejich varování neslyšel.

Ani měkká hlína nevykřikla: „Pozor, pozor, blíží se holínky“, ale naopak utlumila zvuk těchto slov, a tak se stalo, že přede mnou stál esman ve chvíli, kdy jsem nepracoval.

Hned první facka mi srazila brýle a má první myšlenka byla, zda je holínky rozšlapou. Brýle odletěly asi dva metry do hlíny, která byla na povrchu rozbředlá. Určitě proto po nich neskočil a raději mi vrazil druhou fackou, aby mě narovnal. Neviděl jsem, zda si zapsal jméno, když odcházel, a ani mě to v prvním okamžiku nezaujalo.

Házet jsem hlínu, a hodně ostře. Mžoural jsem na polepené brýle. Teprve za hodnou chvíli jsem se odvrátil pro ně sehnout. Skla byla celá, jedno držátko přeražené. Od té doby jsem nemyslel na nic, než najít kousek drátku, abych mohl brýle spravit a zase jich použít. Nechtěl jsem ani pomyslet na to, že bych je nemohl nosit, tady, kde i dobře vidět bylo někdy ještě málo. Bylo mi z toho všeho smutno. Ani zpráva kamarádů, dobrá zpráva, že si esman nic nezapsal, mě příliš nepotěšila.

Celou další hodinu, zbývající do odchodu z práce, jsem přemýšlel, jak brýle spravit — brzo a dobře. Dobře, to znamenalo především nenápadně. Nějaké provázky kolem ucha by se mohly svou nápadností proměnit ve škrtící smyčku, tak jako kterákoliv jiná nápadně, nezvykle provedená oprava. Jen drát to mohl být, kousek vhodného drátu.

Tady u výkopu to však bylo beznadějně. Tady byla jen prázdná hlína, kamení a voda. Jedině cestou. Snad. Jak ho však uvidím bez brýlí? Nu, musíš koukat, abys viděl, přizpůsobuji si moudrost starého pořekadla.

Asi čtvrt hodiny před koncem roboty jsem to byl tentokrát já, který ho viděl přicházet a varoval ostatní — achcén! Z počátku jsem myslel, že je to ten prvý esman a jde dokončit svou práci: buď rozšlapat brýle, nebo si zapsat jméno, nebo obojí. Jak přicházel blíž, i krátkozraké oči poznaly, že to je ten druhý. To bylo dosti divné. Ne to, že šel, ale že jde cílevědomě ke mně — a to bylo divné. Házeme hlínu, z posledních sil házeme co nejlépe, aby se nezastavil, ale on se zastavil přesně u mne. „Kde máš ty brejle, menš?!“ — říká-zuje víc, než se ptá! „Tady, her komandant,“ a natažená špinavá ruka podává rozlomené brýle. Oči neopouštějí jeho pohled a v mozku vyskakují otázky: Co chce? Co s nimi chce dělat? Co chce se mnou dělat?

Sebral je, dal do kapsy pláště. Nespouštěl oči z mého pohledu a nehybnými rty řekl: „Za tři dny ti je přinesu“.

Otočil se a šel.

I my jsme konečně šli městem, hodinu jeli vlakem a vlekli se poslední tři kilometry z Litoměřic do terezínské pevnosti — „domů“.

Už jsem neměl co spravovat... Už jsem nepotřeboval ani kousek drátu. Bude to nyní těžší než dřív. Bude ještě míň radosti a ještě více šera. Bude to trvat čtvrt roku, dočkám-li se jiných brýlí z domova. Dostanu-li je vůbec.

Při nástupu na apelplacu jsem ihned pocítil, jaká to byla velká ztráta. Těžko jsem rozpoznával podobu esmanů; podle velikosti bych si asi nikdy nespletl Pind'u a poznal bych kolébavou chůzi Rojka, ale s ostatními to bude těžké. Hodnosti, jejichž správné či nesprávné vyslovení znamenalo buď štěstí, nebo pár kopanců, jsem mohl rozeznat až hodně zblízka. To bylo špatné, špatné.

Když povolilo i napětí z toho, zda budou hlásit jméno k dalšímu trestu a nic se nestalo, běžel jsem smutný s houfem kamarádů na světnici.

Na světnici dotazy a dohady. V tom hluku mi však teprve došlo, že on přeci mumlal něco o tom, že mi brýle vrátí — dokonce za tři dny, aby to vypadalo jako v pohádce.

Když jsem to klukům řekl, začla diskuse znova a ustálila se asi na tom, že jistej pitomec si myslí, že esman mu vrátí brejle, spravený brejle!

Druhý den všechno stejné. Hlína, lopata, déšť, deset hodin práce, mizerné jídlo. Jen dvojice hlídačů jiná.

Den uplynul a kupodivu nepadlo o včerejšku ani slovo. Tak byli na cele přesvědčeni, že je vše skončeno.

Další dva dny stejné.

A teď bude obtížné vyprávění zakončit. Nerad bych z toho udělal příběh o hodném esmanovi. Nemohu však říci něco jiného, než co se skutečně stalo.

Toho dne doprovázel naše komando opět ten, který řekl, přinesu ti je. Neříkám, že jsem nebyl zvědavý. Všichni byli náhle a nenápadně zvědaví. Cesta do práce a celé dopoledne plynulo líněji než jindy. V polední přestávce jsem stál na kraji houfu. Každý se krčil před sychravým počasím a skoro každý dřímal únavou. V té chvíli přišel. Beze slova mi podává sáček, v jakém hodináři předávají správku. Nepřijal marku padesát, které jsem chtěl platit, protože jsem to četl na sáčku. Přijal moje „danke“ a odsunul se.

Tak tedy takhle jsem se setkal podruhé po osmi měsících věznění s Němcem, esmanem, který byl přeci jen víc Němcem a člověkem — než esmanem.

RESUMÉ

ЗАГАДОЧНЫЙ ГОСПОДИН ДОКТОР (Ченек Клапал)

Последний шеф пражского гестапо, доктор Эрнест Герке (род. в 1909 г.) после войны исчез. Лет двадцать спустя он был обнаружен как юрист дома умалишенных в Бетеле близ Билефельда (ФРГ). В Чехословакии началось привлечение его к уголовной ответственности за соучастие в целом ряде убийств, совершенных через т. н. сондэрбехандлунг (т. е. особое обращение). При этих полицейских убийствах доктор Герке играл решающую роль, так как в большинстве случаев зависело именно от его предложения, кто станет жертвой этого „особого мероприятия“.

Доктор Герке происходил из семьи прусского чиновника. Нацистом он стал ещё, когда учился в вузе. После окончания юридического факультета университета в Киле он был принят в т. н. всеобщее государственное ведомство, но уже в 1935 г. он стал работником гестапо. Он работал в качестве начальника контор в Гильдесгейме, Эльбинге, Хемнице, Бреслау (Вроцлав) и с осени 1942 г. в Праге. В этой должности он был шефом гестапо всей тогдашней Чехии. С декабря 1944 г. были ему подчинены по службе не только гестапо, но и уголовные органы полиции. 9-го мая 1945 г. он бежал из Праги на Запад.

Как начальнику главной конторы гестапо в Праге ему была подчинена и полицейская тюрьма в Малой крепости в Терезине. Его подробно извещали об обстановке в ней. Своими общими инструкциями о суровом обращении с заключёнными и своей терпимостью к преступлениям, которые совершал персонал тюрьмы на заключённых, Герке в решающей мере содействовал созданию преступного режима в Малой крепости, в результате чего эта полицейская тюрьма походила на истребительные концлагери. Существуют также доказательства того, что доктор Герке в исходе войны готовил физическую ликвидацию всех заключённых в Малой крепости и в терезинском гетто. Это не осуществилось только вследствие объективных обстоятельств.

Доктор Герке уделял в своей должности большое внимание организации сети конфиденентов и провокаторов гестапо. Он лично участвовал в важных действиях против Движения Сопротивления. Он энергично преследовал т. н. трудовой саботаж на оружейных заводах. Он оказывал влияние и на судопроизводство против арестованных лиц. Он также принимал участие в применении преступного принципа об ответственности членов семьи (т. н. сиппэнгафт). Против своих собственных соотечественников, которые не согласились с нацизмом, он принимал одинаково драконовские меры как против чехов. Он предлагал и одобрял предложения о т. н. охранном аресте (шутцгафт), т. е. отправлении арестованного лица без судебного разбирательства на неопределённое время в концлагерь. Причём – как доказано – было ему известно, каковы были условия жизни в концлагерях. Он участвовал в планировании всех действий нацистов против чешского Движения Сопротивления.

(Вторая часть статьи будет опубликована в следующем номере.)

КОНЦЕНТРАЦИОННЫЕ И ТРУДОВЫЕ ЛАГЕРИ ДЛЯ ГРАЖДАН, ПРЕСЛЕДОВАННЫХ НА ОСНОВЕ РАСОВОЙ ДИСКРИМИНАЦИИ В СЛОВАКИИ В 1938 – 1945 гг. (Иван Каменец)

Во время клеро-фашистской власти (1938–1945 гг.) в Словакии существовали десятки лагерей для интернирования или лагерей трудового характера для граждан, преследованных на основе расовой дискриминации. Наличие этих учреждений было составной частью общего решения т. н. „еврейского вопроса“, как его осуществляли словацкие фашисты с самого начала своей власти. Лагери не достигли, правда, „совершенства“ нацистских образцов, отличаясь некоторыми специфическими особенностями,

„ДЕЛО ГИТТЭР“ В МАЛОЙ КРЕПОСТИ В 1939 г. (Мирослав Крыл)

В районном архиве в Литомержицах сохранилась большая часть письменных материалов об арестовании коммунистов и немецких эмигрантов-антифашистов в бывшем районе Ровднице-на-Лабе через недолгое время после оккупации Чехии гитлеровской Германией весной 1939 года. В этой статье используются почти все информации ведомственного характера о т. н. „деле Гиттэр“ в приведённом районе, с целью показать и в этой связи печальную роль Малой крепости Терезин.

ИЗ ВОСПОМИНАНИЙ БЫВШИХ ЗАКЛЮЧЁННЫХ И СВИДЕТЕЛЕЙ СОПРОТИВЛЕНИЯ (Богумир Швингер)

В этом номере печатается выдержка из цикла рассказов, написанных Богумиром Швингером. Сюжетом является пережитое им в гестаповской тюрьме в Малой крепости.

Б. Швингер был арестован 19-го августа 1943 г. вместе с группой Сопротивления из Лишова близ города Ческе Будеёвице. Организация печатала и распространяла листовки и разносила подпольный журнал „На борьбу“. После полугодичного одиночного заключения в тюрьме гестапо в г. Ческе Будеёвице перевезли его в Терезин и отсюда затем в концентрационный лагерь Бухенвальд и наконец в небольшой лагерь Биттэн-Аннэн близ Бохума. 1-го апреля 1945 г. здесь дождался освобождения.

После 1945 г. товарищ Швингер активно участвовал в общественной и политической жизни, будучи членом и активистом Коммунистической партии Чехословакии.

DER GEHEIMNISVOLLE HERR DOKTOR (Čeněk Klopal)

Der letzte Chef der Prager Gestapo Dr. Ernst Gerke (geb. 1909) verschwand nach dem Kriege. Er wurde nach fast zwanzig Jahren als Justitiar der Anstalt für Geistesranke in Bethel bei Bielefeld (BRD) entdeckt. In der Tschechoslowakei wurde seine strafrechtliche Verfolgung wegen Mittäterschaft bei einer Reihe von Morden, die auf Grund der sog. Sonderbehandlung verübt wurden, eingeleitet. Bei diesen polizeilichen Morden spielte Dr. Gerke die entscheidende Rolle, denn es hing meist gerade von seiner Entscheidung ab, wer das Opfer jener „Sondermassnahmen“ sein sollte.

Dr. Gerke entstammte einer preussischen Beamtenfamilie. Nazi wurde er bereits während seiner Studienjahre. Nach Beendigung des Rechtsstudiums an der Universität in Kiel wurde er in die sog. Allgemeine staatliche Verwaltung aufgenommen, jedoch schon im Jahre 1935 wurde er Angehöriger der Gestapo. Er wirkte als Dienststellenleiter in Hildesheim, Elbing, Chemnitz, Breslau und ab Herbst 1942 in Prag. In dieser Funktion war er auch gleichzeitig Chef der Gestapo im ganzen damaligen Böhmen. Vom Dezember 1944 an war ihm nicht nur die Gestapo, sondern auch die Kriminalpolizei untergeordnet. Am 9. 5. 1945 ergriff er von Prag aus die Flucht nach dem Westen.

Als Chef der Gestapoleitstelle in Prag war ihm auch das Polizeigefängnis in der Kleinen Festung in Terezín (Theresienstadt) untergeordnet. Über die Verhältnisse in diesem Gefängnis war er genau unterrichtet. Durch seine allgemeinen Richtlinien über den strengen Umgang mit den Häftlingen und sein Gutheissen der vom Gefängnispersonal an den Häftlingen begangenen Verbrechen trug er in entscheidendem Masse zum Aufkommen des in der Kleinen Festung herrschenden mörderischen Regimes bei, wodurch dieses Polizeigefängnis den Charakter eines Vernichtungskonzentrationslagers annahm. Es gibt auch Beweise dafür, dass Dr. Gerke gegen Kriegsende die physische Vernichtung aller in der Kleinen Festung und im Theresienstädter Ghetto befindlichen Häftlinge plante. Nur zufolge objektiver Umstände kam es nicht zur Verwirklichung dieses Vorhabens.

Dr. Gerke widmete in seiner Stellung dem Ausbau eines Spitzel- und Provokateurnetzes der Gesta-

po grosse Aufmerksamkeit. Persönlich nahm er an wichtigen gegen den Widerstandskampf gerichteten Aktionen teil. Gegen die sog. Arbeitssabotage in Rüstungsbetrieben ging er energisch vor. Er beeinflusste auch den Verlauf der Gerichtsverhandlungen gegen verhaftete Personen. Er beteiligte sich auch an der Durchsetzung des verbrecherischen Prinzips der Mitverantwortung von Familienangehörigen, der sog. Sippenhaft. Gegen seine eigenen Landsleute, die ihre Nichtübereinstimmung mit dem Nazismus zu erkennen gaben, ging er ebenso drakonisch vor wie gegen die Tschechen. Er machte Anträge auf die sog. Schutzhaft, die er auch selbst genehmigte, wodurch die betroffenen Personen ohne Gerichtsverfahren auf unbestimmte Zeit in Konzentrationslager verschickt wurden. Dabei war ihm nachweisbar bekannt, was für Lebensbedingungen in den Konzentrationslagern herrschten. Er beteiligte sich an der Planung aller von den Nazis gegen den einheimischen Widerstandskampf gerichteten Massnahmen.

(Der zweite Teil wird in der nächsten Nummer veröffentlicht.)

DIE KONZENTRATIONS- UND ARBEITSLAGER FÜR RASSISCH VERFOLGTE BÜRGER IN DER SLOWAKEI IN DEN JAHREN 1938 — 1945 {Ivan Kamenec}

Zur Zeit der in der Slowakei bestehenden faschistischen Regierung der damaligen Hlinkapartei (Ludovci) (1938—1945) existierten Dutzende von Internierungslagern, bzw. Arbeitslagern für die aus Rassengründen verfolgten Bürger. Die Existenz dieser Einrichtungen fiel unter die Endlösung der sog. Judenfrage, wie sie seit Beginn der Regierung der slowakischen Faschisten durchgeführt wurde. Die Lager erreichten zwar nicht die „Vollkommenheit“ ihrer nazistischen Vorbilder und hatten ihre spezifischen Eigenarten, trotzdem stellen sie eines der dunkelsten Kapitel der Faschistenregierung in der Slowakei dar.

Die ersten Internierungslager für „Nichtarier“ entstanden bereits Ende 1938, hatten jedoch noch keinen ausgesprochenen Gefängnischarakter. Ihr Bestehen war zeitlich auf wenige Wochen beschränkt. Die ersten organisierten Arbeitslager entstanden in den Jahren 1939 bis 1940. In ihnen wurden jüdische Bürger zwecks Ableistung der Militärpräsenzdienstpflicht festgehalten, bzw. zu ordentlichen und ausserordentlichen Militärdienstübungen einberufen. Zur selben Zeit stellte auch die Hlinkagarde eigenwillig jüdische Arbeitsgruppen auf, die diskriminierenden Charakter basassen.

Zur Ausweitung des Lagersnetzes kam es im Jahre 1941. Damals wurden Dutzende von Arbeitszentren ins Leben gerufen, es wurden grosse Arbeitslager und Ghettos errichtet, in denen rund 60 000 jüdische Bürger untergebracht, aus dem Wirtschaftsleben ausgeschaltet und ihres gesamten Vermögens, der Bürgerrechte und persönlichen Freiheit beraubt werden sollten. Dieses Projekt wurde jedoch nicht verwirklicht, nachdem vom März bis Oktober 1942 aus der Slowakei zwei Drittel der dort ansässigen Juden gewaltsam deportiert wurden. Während des Verlaufs der Deportation bestanden in der Slowakei fünf Internierungslager, in denen die zur Aussiedlung bestimmten Personen zusammengezogen wurden. Nach Beendigung der Deportation aus der Slowakei existierten bis August 1944 jüdische Arbeitslager und Zentren, in denen ungefähr 4000 jüdische Personen in Haft gehalten wurden. Diese Formationen, die auf dem Prinzip der wirtschaftlichen Unabhängigkeit aufgebaut waren, bildeten zeitweilig ein wichtiges Glied der gesamtstaatlichen Ökonomie. Damit wurden gewisse spezifische Besonderheiten geschaffen, die den Gefangenen ein verhältnismässig erträgliches Dasein ermöglichten.

Die Lager verschwanden nach Ausbruch des Slowakischen Nationalaufstandes, an dem Hunderte ihrer ehemaligen Häftlinge teilnahmen. Nach der Okkupation der Slowakei im September 1944 errichteten die Nazis in Sered wieder ein Konzentrationslager, aus dem sie Häftlinge in Vernichtungslager abschoben oder in die Todesmärsche einreichten.

DIE THERESIENSTÄDTER GEDICHTE VON ILSE WEBER (Ludvík Václavík)

Ilse Weber, geb. Herlinger (*1903 in Vítkovice bei Moravská Ostrava, †1944 in Auschwitz), hat bereits in den 20-er und 30-er Jahren Märchen und Kinderverse geschrieben, die in Kinderzeitungen gedruckt wurden. Während ihrer Internierung in dem „Ghetto“ Theresienstadt in den Jahren 1942–1944, wo sie als Kinderschwester tätig war, hat sie mehr als 100 Gedichte verfasst, die ziemlich verbreitet waren und eine Art „Theresienstädter Folklore“ vorstellen. Davon sind 55 Gedichte in deutscher Originalfassung erhalten geblieben, daneben 5 nur in tschechischer Übertragung (von Dr. O. Guth). Gedruckt wurden sie bisher nur verstreut in Zeitschriften und Sammelbänden, zusammengefasst nur in einer nummerierten Manuskript-Ausgabe. — Ilse Weber stellt eine Art „Naturtalent“ vor, mit Sinn für unmittelbare Erfassung der Situation und Stimmung meist in Liedform. Ihre Gedichte sind meist „Bilder“ aus dem Leben in der Theresienstädter Haft, eine Art „dokumentierende Klage“, die mit überlieferten Mitteln gestaltet wird. Ihre Wirkung verdanken diese Gedichte vor allem ihrer Authentizität, ihrem überall anwesenden „Theresienstädter Symptom“, sowie ihrem naiven Ton. Es geht hier um eine aktuell reagierende Erlebnislyrik, die an der Grenze der Existenz entstanden ist, wobei die subjektive Erfahrung an ein konkretes Erlebnis gebunden ist, das in einem gewissen Sinne kollektiv erscheint. Es gibt hier Momente des Zeitgedichts, also Momente, die kommentieren, objektivieren, appellieren, allerdings nicht in einem politisch-agitatorischen Sinn, sondern im Ton eines aktiven Humanismus. Neben Erschütterung durch Erniedrigung und Vernichtung findet man hier auch Glauben an Sieg der Gerechtigkeit, an Befreiung. Und auch soziale Kritik, die sich auf gewisse „innere“ Zustände im Lager bezieht.

„AKTION GITTER“ IN DER KLEINEN FESTUNG IM JAHRE 1939 (Miroslav Kryl)

Im Bezirksarchiv in Litoměřice ist ein beträchtlicher Teil des Aktenmaterials über die Verhaftungen von Kommunisten und deutschen antifaschistischen Emigranten im ehemaligen Bezirk Roudnice n. L., die kurz nach der Okkupation der böhmischen Länder durch Hitlerdeutschland im Frühjahr 1939 vorgenommen wurden, erhalten geblieben. In diesem Artikel konnten wir fast alle amtlichen Informationen über die sog. Aktion Gitter im erwähnten Gebiet anführen, um damit auch in diesem Zusammenhang die traurige Rolle der Kleinen Festung Terezín zu zeigen.

AUS DEN ERINNERUNGEN EHEMALIGER HÄFTLINGE UND WIDERSTANDSKÄMPFER (Bohumír Švinger)

In dieser Nummer bringen wir einen Ausschnitt aus dem Zyklus der von Bohumír Švinger verfassten Erzählungen. Der Inhalt betrifft eigene Erlebnisse aus dem Gestapogefängnis in der Kleinen Festung.

B. Švinger wurde am 19. 8. 1943 zusammen mit einer Widerstandsgruppe aus Lišov bei Česká Budějovice verhaftet. Die Organisation druckte und verbreitete Flugblätter und kolportierte die illegale Zeitschrift „V boj“ (Auf in den Kampf). Nach einhalbjähriger Einzelhaft bei der Gestapo in Česká Budějovice wurde er nach Terezín übergeführt und von hier sodann in das Konzentrationslager Buchenwald und zuletzt in das kleine Lager Witten — Annen bei Bochum. Dort erlebte er am 1. 4. 1945 seine Befreiung.

Nach dem Jahre 1945 beteiligte sich Genosse Švinger aktiv am öffentlichen und politischen Leben als Mitglied und Funktionär der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei.

LE DOCTEUR MYSTÉRIEUX (par Čeněk Klápal)

Le dernier chef de la gestapo de Prague Ernst Gerke (né en 1909) a disparu après la guerre. On l'a révélé après presque vingt ans dans un asile d'aliénés à Bethel près de Bielefeld (RFA) où il exerçait la fonction de magistrat. En Tchécoslovaquie, on s'est mis à sa poursuite criminelle pour la complicité à une série de meurtres commis sous forme dite Sonderbehandlung. Dr Gerke jouait le rôle important à ces meurtres policiers car c'était à lui de décider qui sera victime de cette „mesure particulière“.

Le docteur Gerke est né dans une famille de fonctionnaires. Déjà au temps de ses études, il est devenu nazi. Après avoir terminé ses études de droit à l'Université de Kiel, il a été admis dans la soi-disant administration générale d'Etat mais, déjà en 1935, il est devenu membre de la gestapo. Il était chef des bureaux successivement à Hildesheim, Elbing, Chemnitz, Vratislav et, dès l'automne en 1942, à Prague. En cette fonction, il était en même temps chef de la gestapo dans toute la Bohême d'alors. A partir du mois de décembre 1944, se trouvaient sous sa direction non seulement la gestapo mais aussi la police. Le 9 mai 1945 il quitte Prague pour s'enfuir à l'Ouest.

En tant que chef du bureau central de la gestapo de Prague, il dirigeait même la prison policière dans la Petite forteresse à Terezín. Il a été donc très bien informé de la situation qui y était. Avec ses directives générales qui permettaient de traiter très dur les prisonniers et de tolérer au personnel de la prison les crimes commis à des prisonniers, il a contribué considérablement à l'instauration du régime meurtrier dans la Petite forteresse ce qui approchait cette prison à des camps d'extermination. Il y a même des preuves certifiant le fait que le docteur Gerke préparait, en fin de la guerre, l'extermination de tous les prisonniers de la Petite forteresse et du ghetto de Terezín. C'était seulement grâce à des circonstances objectives que ses intentions n'ont pas pu être réalisées.

Le docteur Gerke prêtait une attention particulière à la formation du réseau des agents provocateurs et dénonciateurs de la gestapo. Il a pris part, en personne, à des actions importantes menées contre le mouvement de la Résistance. Il poursuivait énergiquement les sabotages dans les entreprises d'armement. Il influençait aussi les procédures judiciaires. Il soutenait le principe de la responsabilité des membres de famille (le soi-disant Sippenhaft). Contre ses compatriotes, manifestant le désaccord avec le nazisme, il procédait aussi impitoyablement que contre les Tchèques. Il préparait et approuvait les projets de la soi-disant détention protectrice (Schulzhaft), c'est à dire déportation des personnes arrêtées dans un camps de concentration, pour un temps indéfini, sans procédure judiciaire. De plus, il connaissait sans aucun doute très bien les conditions de vie dans les camps de concentration. Il prenait part à toutes les actions menées contre le mouvement de la Résistance.

(Deuxième partie sera publiée dans le prochain numéro.)

LES CAMPS DE CONCENTRATION ET DES TRAVAUX FORCÉS, EN SLOVAQUIE, POUR LES CITOYENS POURSUIVIS POUR DES RAISONS RACIALES, DANS LES ANNÉES DE 1938 À 1945 (par Ivan Kamenec)

Au temps du pouvoir fasciste, en Slovaquie, il existaient des dizaines de camps du caractère d'internement où de travail, destinés aux citoyens poursuivis pour des raisons raciales. L'existence de ces établissements faisait partie de la solution du problème juif telle qu'elle était réalisée par les fascistes slovaques au début de leur pouvoir. Les camps ne sont pas arrivés à „la perfection“ des modèles nazis, ils se distinguaient par ses particularités, néanmoins ils représentent un des chapitres le plus obscure du gouvernement fasciste en Slovaquie.

Les premiers établissements d'internement pour les „non-Aryens“ ont été créés déjà au bout de l'année 1938, mais ils n'avaient pas encore le caractère de prison. Leur existence étaient limitée à une durée de quelques semaines. Les premiers camps de travail organisés sont apparus dans les années de 1939 à 1940. On y internait les Juifs au temps de leur service militaire ou ceux qu'on a appelés

à la manoeuvre ordinaire ou extraordinaire. Dans ce temps-là, les équipes formées de travail, des Juifs et ayant le caractère discriminatoire, étaient organisées arbitrairement même par la Garde de Hlinka.

Le nombre de camps s'est considérablement accru au cours de l'année 1941. Dans ce temps-là, on voit naître des dizaines de centres de travail, on construit de grands camps de travail et des ghettos qui devaient renfermer environ 60 000 Juifs ayant été exclus de la vie civique, privés de tous leurs biens, des droits civils et de liberté. Ce projet n'a pas été réalisé étant donné que, dans la période de mars à octobre 1942, deux tiers de Juifs ont été déportés de Slovaquie. Durant la période des déportations, il y avait, en Slovaquie, cinq camps d'internement où on rassemblait des personnes destinées à être exilées. Après les déportations, on a créé des camps et des centres de travail pour Juifs, existant jusqu'au mois d'août 1944, dans lesquels on détenait environ 4000 prisonniers Juifs. Ces établissements, fondés sur le principe d'autarcie, vont représenter plus tard un élément très important de l'économie nationale. Aussi on est parvenu à quelques particularités ce qui permettait de rendre plus supportables les conditions de vie des prisonniers.

Les camps ont disparu tout de suite après l'éclat de l'insurrection nationale slovaque à laquelle ont pris part des centaines d'anciens prisonniers de ces camps. Après l'occupation de la Slovaquie, en septembre 1944, les nazis ont établi un nouveau camp de concentration à Sered d'où les prisonniers étaient envoyés dans les camps d'extermination.

LES POÈMES DE TEREZÍN d'ILSA WEBEROVÁ (par Ludvík Václavek)

Ilsa Weberová, de son nom de fille Herlinger (né en 1903 à Vítkovice près de Moravská Ostrava, †1944 à Osvětim), déjà à l'âge de vingt et trente ans écrivait des contes et vers dédiés aux enfants qui étaient publiés dans les revues pour enfants. Pendant son internement dans le ghetto de Terezín, dans les années de 1942 à 1944, où elle était infirmière auprès des enfants, elle a composé plus de 100 vers qui ont obtenu un succès et qui représentent une sorte de „folklore de Terezín“. De cet héritage, environ 55 poèmes se sont conservés en version allemande, à part de cela, 5 poèmes, dans la traduction en tchèque (traduit par dr. O. Guth). Ils ont été publiés épars seulement dans quelques revues et recueils, recueillis seulement dans l'édition en manuscrit numérotée.

Ilsa Weber possède un talent naturel et le sens de saisir la situation et l'impression, pour la plus part en forme de chanson. Dans ses poèmes se reflètent surtout les tableaux de la vie, tirés dans le milieu de la prison de Terezín, une sorte de l'accusation documentant, exprimée par les moyens traditionnels. L'efficacité de ses poèmes est due à l'authenticité, à une certaine particularité propre à ce milieu de Terezín et omniprésente et finalement à un ton de naïveté. Il s'agit de la poésie lyrique qui est née à la limite de l'existence humaine, l'expérience subjective étant liée avec le fait vécu qui peut être senti comme collectif. On y trouve des moments de la poésie du temps, c'est à dire des moments qui objectivent, appellent et commentent, pas du tout au sens de la propagande politique mais au sens de l'humanisme actif. A côté de l'ebrenement, dû à l'humiliation et la destruction, on y trouve aussi l'espoir de la libération et de la justice et une critique sociale qui se rapporte à quelques conditions internes dans le camp.

„L'ACTION GITTER“ DANS LA PETITE FORTERESSE EN 1939. (par Miroslav Kryl)

Dans l'archive du district à Litoměřice, s'est conservée une grande partie de documents sur les arrestations des communistes et des immigrants — antifascistes dans l'ancien district de Roudnice n. L., peu après l'occupation de la Bohême par l'Allemagne hitlérienne, au printemps 1939. Nous avons gagné, dans cet article, presque toutes les informations officielles sur la soi-disant „Action Gitter“ en suivant le but de montrer, dans cet ordre d'idées, le rôle peu glorieux de la Petite forteresse.

LES SOUVENIRS DES ANCIENS PRISONNIERS ET DES TEMOINS DE LA RÉSISTANCE (Bohumír Švinger)

Dans le présent numéro, nous présentons un extrait du cycle des récits de Bohumír Švinger. Ils ont pour thème les souvenirs personnels de la prison dans la Petite forteresse.

B. Švinger fut arrêté le 19 août 1943, avec le groupe du mouvement de la Résistance de Lišov près de České Budějovice. L'organisation imprimait et distribuait les feuilles volantes, colportait la revue illégale „V boj“ (au combat). Après six mois passés dans la prison cellulaire à České Budějovice, il a été transporté à Terezín, puis dans le camps de concentration à Buchenwald et de là, dans un petit camp de Witten — Annen bei Bochum où il attendait la libération.

Après 1945, le camarade Švinger participait à la vie politique comme membre et fonctionnaire du Parti communiste tchécoslovaque.